

Eski Anadolu Türkçesinde –iken Yapısının İşlevsel Özellikleri***Functional Characteristics of the -iken Structure in Old Anatolian Turkish*****Ersin KAYA*****Öne Çıkanlar:**

- –iken yapısının işlevleri metin temelli olarak sınıflandırılmıştır.
- Yapının zamansal sınırları aşan anlamsal değerleri gösterilmiştir.
- Eşzamanlılık, art alan kurma ve karşıtsallık işlevleri belirlenmiştir.
- –iken’in söylemsel organizasyondaki rolü ortaya konmuştur.
- Kullanımlar anlambilimsel ve işlevsel ölçütlerle çözümlenmiştir.

Öz: Dil, yapısal bir iletişim aracı olması nedeniyle kullanım şekli sayesinde anlamsal bir derinliğe sahiptir. Dolayısıyla dili kurallar çerçevesine koyup sınırlandırmak bu anlam zenginliğinin karanlıkta kalmasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı –iken yapısını belirlenmiş kurallar çerçevesinin dışında ele alarak işlevsel kullanımları sayesinde anlamsal derinliğini ortaya koymaktır. Literatürde –iken’in biçimbilimsel özellikleri ve temel zamansal değeri üzerinde çeşitli değerlendirmeler yapılmış olmakla birlikte, bu yapının işlevsel dağılımı ve söz konusu işlevlerin metin içindeki anlam üretimine katkısı üzerine kapsamlı ve sistematik bir inceleme bulunmamaktadır. Bu bağlamda –iken yapısı çoğunlukla “eşzamanlılık bildiren bir zarf-fiil” olarak tanımlanmış ancak bu yapının yalnızca iki eylemi aynı zaman düzlemine yerleştirmekle kalmayıp olaylar arasında daha karmaşık ilişkiler kurduğu yönü sistematik biçimde ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurma amacı taşımaktadır. Çalışma, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait metinler temel alınarak yürütülmüştür. İnceleme kapsamına, 13. yüzyılda Yunus Emre’ye ait *Risâletü’n-Nushiyye* ve *Divan*, 14. yüzyılda Şeyyad Hamza’nın *Yûsufu Züleyhâ* mesnevisi ile 15. yüzyılda Ahmedî tarafından kaleme alınan *İskendernâme* dâhil edilmiştir. Bu eserler, Eski Anadolu Türkçesinin farklı yüzyıllara yayılan temsili örnekleri olarak değerlendirilmiş ve çalışmanın veri tabanını oluşturmuştur. Bu eserlerde yer alan –iken kullanımları sistematik biçimde belirlenmiş, elde edilen örnekler işlevsel özellikleri doğrultusunda başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Her bir başlık kapsamında, söz konusu yapıların üstlendiği anlamsal değerler ortaya konulmuş, ayrıca bu kullanımların dilbilgisel işleyişi ve metin içindeki konumları açıklanmıştır. Çalışmanın sonunda, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden hareketle –iken yapısının işlevsel çeşitliliği 8 başlık altında incelenmiş ve söz konusu yapının tek boyutlu bir zaman zarfı olarak değerlendirilemeyecek ölçüde zengin bir anlam alanına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, zarf-fiil, –iken yapısı**Highlights:**

- The functions of the –iken structure have been classified based on text.
- The semantic values of the structure extending beyond temporal boundaries have been demonstrated.
- The functions of simultaneity, background formation, and contrast have been identified.
- The role of –iken in discursive organization has been revealed.
- The usages of the structure have been analyzed through semantic and functional criteria.

* Doktora Öğrencisi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ağrı, Türkiye, ersin12151215@gmail.com ORCID: 0009-0006-0792-4363

Abstract: Language, as a structural means of communication, possesses semantic depth through its usage patterns. Therefore, confining language within a framework of rules limits this richness of meaning. The aim of this study is to reveal the semantic depth of the “-iken” structure by examining it beyond the framework of established rules and through its functional usages. . Although various evaluations have been made in the literature concerning the morphological characteristics and basic temporal value of -iken, there is no comprehensive and systematic study addressing the functional distribution of this structure and the contribution of these functions to meaning production within the text. In this context, the -iken structure has mostly been defined as a “simultaneity-indicating adverbial participle,” but the fact that this structure not only places two actions on the same temporal plane but also establishes more complex relationships between events has not been systematically addressed. Therefore, this study aims to fill this gap in the literature. The study was conducted based on texts from the Old Anatolian Turkish period. The scope of the study includes Yunus Emre's *Risâletü'n-Nushiyye* and *Divan* from the 13th century, Şeyyad Hamza's *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevi from the 14th century, and *İskendernâme* written by Ahmedî in the 15th century. These works were evaluated as representative examples of Old Anatolian Turkish from different centuries and formed the database of the study. The usages of -iken in these works were systematically identified, and the examples obtained were classified under headings according to their functional characteristics. Within each heading, the semantic values assumed by the structures in question were revealed, and the grammatical functioning and textual positions of these usages within the text were explained. At the end of the study, based on Old Anatolian Turkish texts, the functional diversity of the -iken structure was examined under eight headings, and it was determined that the structure in question has a rich semantic field that cannot be evaluated within the limits of a one-dimensional temporal framework.

Keywords: Old Anatolian Turkish, adverbial verb, -iken structure

Summary: Language, as a structural communication system, does not merely establish an order based on specific rules; it also generates a multi-layered and rich world of meaning depending on the context of use. Therefore, evaluating linguistic elements solely within the framework of rigid and unchanging rules fails to adequately explain the diversity of meaning and functional characteristics that emerge in actual usage contexts. The true functioning of language can be understood through the functional values that arise in the process of use, beyond theoretical limitations. This becomes even more apparent when considering the diversity of meaning and function that certain linguistic structures acquire in different contexts. The main aim of this study is to reveal the semantic depth of the -iken structure, which is widely used in Turkish, not only within the framework of established grammatical rules, but also in terms of its usage contexts and functional values.

When examining studies on the -iken structure in Turkish language research, it is seen that these studies focus more on its morphological characteristics and basic temporal value. In most of these studies, the -iken structure has generally been defined as a ‘participle suffix indicating simultaneity’ and evaluated as a structure that establishes a relationship of occurrence in the same temporal plane between two actions. However, it is noteworthy that there is no comprehensive and systematic examination in the literature of the functional areas of use of the -iken structure, its contextual values within the text, and its potential to establish different semantic relationships. Yet, when linguistic usages are examined, it is seen that the -iken structure does not merely relate two actions on a simultaneous plane; it can also establish more complex semantic relationships such as contrast, condition, situational description, regulation of narrative flow, and contextual emphasis. In this respect, the structure in question requires to be evaluated as a linguistic element that performs multifaceted functions within the text, beyond traditional grammatical definitions. Therefore, this study aims to expand this relatively underexplored area in the literature, revealing the functional diversity of the -iken structure and explaining its contribution to the processes of meaning production within the text.

The research was conducted based on texts from the Old Anatolian Turkish period. The study's database consists of works from different centuries of the period that are considered important in terms of representing the language's characteristics. In this context, *Risâletü'n-Nushiyye* and *Divan*, written by Yunus Emre in the 13th century, the *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevi written by Şeyyad Hamza in the 14th century, and the *İskendernâme* written by Ahmedî in the 15th century were included in the scope of the study. These works were selected because they represent texts from different periods of Old Anatolian Turkish and collectively constitute a representative database for the research.

During the research process, the usages of –iken in these texts were systematically identified, and the examples obtained were examined in detail. The identified examples were classified under specific headings, taking into account their functional characteristics and the meaning relationships they establish. Under each heading, the semantic functions performed by the –iken structure within the text were explained; furthermore, the grammatical functioning of these structures, their position within the sentence, and the relationships they establish with the context were evaluated in detail. Thus, an attempt was made to demonstrate that the –iken structure is not merely a morphological element but also a functional structure that contributes to meaning production within the text.

At the end of the study, the functional diversity of the –iken structure is evaluated under eight different headings based on data obtained from Old Anatolian Turkish texts. The findings show that the structure in question cannot be evaluated solely as an adverbial suffix indicating simultaneity, as expressed in traditional grammatical definitions. On the contrary, it has been determined that the –iken structure has a rich field of usage, capable of assuming multifaceted functions within the textual context, establishing different semantic relationships, and contributing to the semantic structure of the narrative. This result highlights the necessity of a functional reassessment of adverbial-verbal structures in Turkish and emphasises the importance of context-based analysis of linguistic structures, particularly in historical texts.

Giriş

Türkçede zarf-fiiller, fiil çekimi ile cümle kuruluşu arasında yer alan unsurlardan biri olarak olaylar arasında çeşitli anlamsal ve zamansal ilişkiler kuran temel yapılardan biridir. Bu yapılar, yalnızca bir eylemin gerçekleşme zamanını belirtmekle kalmaz, aynı zamanda ana olayın hangi bağlam içinde, hangi koşullar altında ve nasıl bir süreç içerisinde meydana geldiğini de gösterir. Türk edebiyatının tarihsel gelişim süreci içerisinde kaleme alınan eserlerde, dilin yapısal imkânlarından biri olarak kullanılan zarf-fiil biçimleri, anlatı örgüsünün düzenlenmesinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Bu yapılar, metin içindeki olaylar arasında zamansal ve anlamsal bağlar kurarak anlatının sürekliliğini sağlamakta ve böylece söylem düzeyinde ilişkisel bütünlüğü tesis eden temel dilbilgisel araçlar arasında yer almaktadır. Buna bağlı olarak zarf-fiil yapıları, biçimsel ve işlevsel bakımdan tek tip bir özellik göstermemektedir. Bağlama ve kullanım ortamına bağlı olarak farklı görevler üstlenebilen esnek dilbilgisel unsurlar olarak işlev görmektedirler. Bu yapılar, içinde yer aldıkları cümlede yalnızca eylemler arasında bağlantı kurmakla kalmamakta, aynı zamanda ilgili sözcüklerin anlam alanını genişleten ve söylem içi ilişkileri belirginleştiren bir işlev de üstlenmektedir. Söz konusu yapılar, eklendikleri sözcükleri zaman, yer ve tarz bakımından zarf yapılar (Tuncer 1996, 9).

Zarf-fiil sisteminin bir unsuru olarak işlev gören –iken yapısı, Türkçede geniş ve katmanlı bir kullanım alanına sahiptir. Temel işlevi zamansal ilişki kurmak olarak tanımlanmakla birlikte, metin içi kullanım örnekleri bu yapının yalnızca kronolojik bir zaman belirticiyle sınırlı

kalmadığını göstermektedir. *-iken*, bağlama bağlı olarak arka plan kurucu, durum ve statü bildirici, norm kırıcı, karşıtlık ve taviz ifade edici, bağlaçlaşmış önermeleri ilişkilendirici, nedensel zemin oluşturucu ve örtük şart alanı kurucu işlevler üstlenebilmektedir. Bu yönüyle söz konusu yapı, olaylar arası ilişkiyi yalnızca zaman ekseninde değil, söylemsel ve anlamsal düzlemde de yapılandıran çok işlevli bir dilbilgisel unsur niteliği taşımaktadır.

1. Zarf-Fiiller

Türkçede zarf-fiiller, fiil kök veya gövdelerine getirilen ekler aracılığıyla temel cümlelerin bir parçası olma görevini üstlenen ve bu parçayı ana tümceye bağlayan dilbilgisel yapılardır. Bu yapılar, bağımsız bir yüklem oluşturmaz ancak ana fiilin gerçekleşme zamanı, biçimi ve koşulları hakkında ek bilgi sunarak cümle içi ilişkilerin kurulmasını sağlar. Fiil yönleriyle hareket ve zaman kavramlarını karşılayan bu yapılar, zarf yönleriyle ise oluş ve kılışın tarzını, durumunu ya da gerçekleşme koşullarını belirtir (Korkmaz 2007, 841). Zarf-fiiller oluşum biçimleri itibarıyla farklı türdeki köklere gelirler. Bu bağlamda eylemde türeyenler belirteç görevini yerine getiren sözcükler görevini üstlenirler (Dalkılıç 2018, 1184; Vardar 2002, 202). Bu yapılar, birden fazla olayın tek bir cümle yapısı içinde düzenlenmesine imkân tanır. Fiil kök ve gövdelerine getirilen belirli ekler aracılığıyla oluşturulur ve birden fazla hareketi tek bir yargı içinde ifade etme imkânı sağlayarak Türkçenin anlatımda yoğunluk ve ekonomiklik kazanmasına katkıda bulunur. Bu yönüyle cümle kuruluşunda gereksiz çoğalmayı engelleyen önemli dilbilgisel araçlar arasında yer alır (Ergin 1993, 338). Bu yapılar, Türkçede olayların ardışık ya da eşzamanlı biçimde ifade edilmesini sağlayan başlıca araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. Eylemin zamanını, yerini ve durumunu belirten birer belirteç olarak kullanılabilirler, ayrıca cümle içinde girişik yapıların kurulmasına olanak tanıyarak eylemin anlamını çeşitli açılardan tamamlarlar (Koç, 1990: 316). Bunlara ek olarak durum bildirirler ve dolayısıyla durum değişikliği ile birlikte geçici olan niteliklerini kaybedebilmektedirler. Buna bağlı olarak aynı sebepten dolayı geçici nitelikte zarf işlevi özelliği de kazanan yapılardır (Gülsevin 2001, 125-126).

Zarf-fiiller, cümle içerisindeki ilişkisel yapıyı oluşturan, zamansallık ve nasıllığı bağlamsal anlamda kuran yapılardır. İşlevsel bakımdan sözdizimsel alt sıralılığı gösteren ve yapısal olarak bir temel ögeye bağımlı bulunan bitimsiz fiil biçimleridir. Biçimsel bir kategori olmaları ile birlikte cümle içindeki ilişkisel yapıyı kuran birimler olarak değerlendirilirler (Johanson 1990, 137-138). Bu yapılar cümle içerisinde farklı işlevlerle kullanılsa dahi bir cümlelerin yüklemine oluşturacak şekilde kullanımları veya görevleri söz konusu değildir. Dolayısıyla başka bir fiil biçimine yapısal olarak bağlı olmakla birlikte onun söz dizimsel eyleyeni konumunda bulunmayan fiil türü şekildedirler. Bu yapılar, cümlede zarf işlevi üstlenebilir ancak tek başına basit bir cümlelerin yüklemi olarak kullanılamazlar (Nedjalkov 1995, 97-99). Bu nedenden dolayı cümledeki asıl hareketin aydınlatılmasını sağlayan ve onun oluşumunu destekleyen yardımcı unsurlardır (Yücel 2000, 111; Kahraman 2005, 121). Fiilin hareket hâlini bildirir fakat kişiye bağlanmazlar. Esas olarak çeşitli yönlerde fiilin durumunu bildirirler (Leontiç 2017, 75). Dolayısıyla bu yapılar, temel cümlelerin bağlayıcı unsurları olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda zarf-fiiller Türkçede biçimsel bir ek kategorisi olmanın yanı sıra anlatım ekonomisini sağlayan, cümleler arası ilişkileri kuran ve fiil-zarf geçişkenliğini somutlaştıran dilbilgisel unsurlardır.

2. *-iken* Yapısı ve İşlevi

Dil, olayları tek tek sunan bir anlatım aracı olmanın ötesinde, bu olaylar arasında çeşitli ilişkiler kurarak anlam üretir. Olaylar arası ilişki, bir olayın başka bir olayla hangi bağlam içinde sunulduğunu ve bu ilişkinin anlatıdaki işlevini ifade eder. Bu ilişkiler, zamansal ardışıklık, eşzamanlılık, neden-sonuç, koşul ya da durum bildirimi vb. gibi farklı biçimlerde ortaya çıkabilir.

Bu çerçevede zamansal değer taşıyan –iken yapısı, zamanın tek bir boyutunu yansıtan sabit bir gösterge olmaktan ziyade, farklı zamansal ilişkilerin kurulmasına imkân tanıyan çok katmanlı bir yapı sergilemektedir. Her ne kadar biçimsel olarak zamansal bir işlevle sınırlı görünse de kullanıldığı bağlama göre örtük anlamlar üretmekte ve olaylar arasındaki ilişkileri yalnızca zaman ekseninde değil, anlam ve yorum düzleminde de çeşitlendirmektedir. Zamansallık, dilde yalnızca olayların gerçekleştiği kronolojik noktayı değil, olayların birbirleriyle kurduğu zamansal ilişkileri de kapsayan geniş bir kavramdır. Dilsel zaman, bir olayın başka bir olaya göre önce, sonra ya da onunla eşzamanlı olarak gerçekleştiğini ifade etmenin yanı sıra olayların anlatı içinde nasıl konumlandırıldığını da belirler. Bu bağlamda zamansal ilişkiler, dilbilgisel yapıların anlam üretiminde merkezî bir rol üstlenir. –iken’in kullanıldığı yapılarda zaman kavramı zaman dilimini göstermenin ötesine geçer, eylemin gerçekleştiği zaman dilimi, konuşmacının olayı algılayışı ve bağlam ile ilişkilendirilmesi açısından da değerlendirilir (Dalkılıç 2018, 1188).

Türkçede zamansal ilişkiler, fiil çekimleri, zaman ekleri ve zarf-fiil yapıları aracılığıyla ifade edilir. Böylece –iken zarf fiil eki, çekimli fiillerde zaman ifade eden zarf-fiil oluşturur (Tuncer, 1996: 73). Bu yapılar, özellikle eşzamanlılık ve ardışıklık gibi ilişkilerin kurulmasında belirleyici bir işlev görür. Bununla birlikte, tarihî metinlerde zarf-fiillerin yalnızca kronolojik zaman bildirimiyle sınırlı kalmadığı; olayların arka planını oluşturma, süreklilik ya da geçicilik gibi zamansal görünümeler sunma işlevlerini de üstlendiği görülmektedir. Bu durum, zamansallığın Türkçede çok katmanlı bir yapı sergilediğini göstermektedir. Zarf-fiilli yapılar, Türkçede olaylar arası ilişki kurmanın en temel yollarından biridir. Bu yapılar sayesinde bir olay, ana olayın gerçekleştiği zemin olarak sunulabilir ya da ana olayın nasıl anlaşılması gerektiğine dair bağlamsal bir çerçeve oluşturulabilir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu tür ilişkilerin kullanılması, anlatının sürekliliğini ve bütünlüğünü sağlamada zarf-fiillerin ve dolayısıyla –iken yapısının önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Türkçenin hemen her döneminde kullanılan –ken eki, köken itibarıyla “i-“ fiiline dayanan bir yapı olarak değerlendirilmekte ve tarihsel süreç içerisinde çeşitli biçimbilimsel değişimlere uğramış görünmektedir (Yelten 2019; Korkmaz 2007; Ergin 1993). Bu ek, ünlü ile sonlanan tabanlara eklendiğinde bağlayıcı ünsüz işlevi gören “i” unsurunun “y” sesine dönüştüğü bir biçimsel uyarlama süreci sergilemektedir. İlk dönem metinlerinde vurgulu ve bağımsız bir unsur olarak ayrı yazıldığı bilinen bu yapı, zamanla hem vurgu değerini yitirmiş hem de yazım açısından sözcükle bütünleşme eğilimi göstermiştir. Bu durum, –ken biçiminin tarihsel gelişimi içerisinde kademeli bir ekleşme sürecine girdiğini ve serbest bir biçimbirimden bağlı bir dilbilgisel unsura doğru evrildiğini ortaya koymaktadır (Kononov, 2001: 484–485). Yani kullanıldığı herhangi bir türdeki (isim, fiil) sözcüklerden sonra gelen ekteki “i” erimiştir.

Deny “–iken” ekinin kökeni üzerinde durur (1941, 917), –kây¹ eki ile bağlantılı olabileceğini ifade eder. Karahan (2011, 194-195), zarf-fiil eklerinin genelinde zamanla bir genişleme eğilimi gözlemlendiğini ancak Türkmen Türkçesinde kullanılan –kA zarf-fiilinin bu doğrultuda istikrarlı bir yapı sergilemediğini belirtir. Bu çerçevede –kAn biçiminde yer alan “n” ünsüzü, diğer bazı zarf-fiil eklerinde görülen pekiştirici unsurlarla benzerlik gösteren ikincil bir bileşen olarak değerlendirilmekte ve ekin temel biçiminin –kA olabileceği ileri sürülmektedir. Öte yandan Erdal, –iken (< erken) zarf-fiil ekinin kökenine ilişkin olarak, bu yapının “erür ken” biçimindeki birleşik yapıdan hece yutumu süreci sonucunda ortaya çıktığını ifade eder (Ağca, 2010: 97). Bu görüş, –iken ekinin bağımsız unsurların zamanla bütünleşmesi yoluyla dilbilgisel bir biçimbirime dönüştüğünü ve söz konusu ekin oluşumunda ses düşmesi gibi fonolojik süreçlerin belirleyici rol

¹ -kây ekinin anlam ve kullanım biçimleri için bk. Deny, 1941:881, 897.

oynadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Gabain (1988a, 56; 2003, 121), ekin tarihsel kökenine ilişkin değerlendirmesinde, Eski Türkçe döneminde “*är-mâz+kân*” biçiminin varlığından hareketle, günümüzde *-iken* olarak kullanılan yapının “*ärkân*” formuna ve oradan da “*är-ür+kân*” türü birleşik bir yapıdan sesbilimsel aşınma yoluyla türemiş olabileceğini ileri sürmektedir.

Temel cümleye ait bir unsurun yapısı konumunda olan *-iken* zarf fiili, o cümledeki eylem veya durum arasındaki zamansal bağı yansıtır ve zamanı belirtir (Dalkılıç 2018, 1991). Bu yapı, olaylar arası ilişki kuran bir özellik taşımaktadır. *-iken*’li yapılar, bir olayın başka bir olayın zamansal ya da durumsal arka planı olarak sunulmasına imkân tanıyarak, ana olayın bağlamsal çerçevesini belirler. Bu yönüyle *-iken*, yalnızca zaman bildiren bir zarf-fiil eki değil, olayların birbirine bağlanmasını sağlayan işlevsel bir dilbilgisel araç olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bu ek, “*i-mek*” ek-fiilinin zarf biçimi olarak işlev görmektedir. Bulundukları yapı içerisinde esas olarak zaman ve tarz bildiren unsurlardır (Banguoğlu 2011, 431; Ediskun 1992, 257).

Eski Anadolu Türkçesinde *iken* biçimi, köken itibarıyla *i-* (< er-) fiilinin zarf-fiil şekli olup *-ken* unsuru da bu biçimin oluşmasını sağlayan ek olarak değerlendirilir. Bu yapı, yalnızca fiillerle değil, aynı zamanda adlarla ve fiillerin kip ve zaman kategorileriyle birlikte kullanılarak farklı sözdizimsel ilişkiler kurma işlevi üstlenmiştir (Tuncer 1996, 229). *-ken* yapısı, Eski Anadolu Türkçesinde özellikle sıfat-fiil eki almış biçimlerin üzerine gelebildiği gibi, ek fiil aracılığıyla adlar ve ad soylu öğelerle de kullanılabilir. Bu çerçevede hem *-ken* hem de *-iken* biçimlerinin dolaşımda olduğu ve söz konusu yapıların fiil temelli kullanımların yanı sıra ad kökenli unsurlar üzerinde de işlev kazandığı görülmektedir (Bayraktar 2000, 159).

2. 1. Temel Eşzamanlılık

Bu kullanımda *-iken*, iki ayrı eylemin aynı zaman diliminde gerçekleştiğini gösterir. Temel cümlelerin tümlecini oluşturan bu ek, ona zaman zarfı olarak işlev katmaktadır. Bu ekin kullanımında eylemlerin zamansal olarak çakışması ve aynı zamanda durum değişimi söz konusudur. Olduğu sırada anlamında kullanılmaktadır (Deniz Yılmaz 2009, 145).

Risâletü’n-Nushiyye ve Divan’dan örnekler

(R-50/6). *Gice gündüz oğlancıklar söyler iken bülbül gibi*

Ayrılmışlar anaları sinlerini bekler yatur

(H-142/12). *Girdüm gönül şehrine taldum anun bahrına*

Işkıla gideriken iz buldum cân içinde

(Y-181/13). *Geçer iken Yûnus şeş oldı dosta*

Ki kaldı kapuda andan içeri

(RN 388). *Katılık eyledi işi uzatdı*

Göze bakar iken mâl yire batdı

Bu örneklerde *-iken*, en yalın işleviyle iki eylemi aynı zaman dilimi içine yerleştirir.

Bu (R-50/6) beyitte “söylemek” eylemi, sürekli ve tekrarlı bir durum olarak kurulurken, *-iken* yapısı bu sürekliliği ana sahnenin zamansal zeminine yerleştirir. Çocukların gece gündüz süren söyleyişi, tekil bir anı değil, uzamış bir zaman dilimini temsil eder. Böylece ikinci mısra da betimlenen ayrılık ve bekleyiş hâli, soyut bir durum değil, eşzamanlı biçimde devam eden bir eylemin arka planı üzerinde okunur. *-iken* burada anlatıya bir “eşlik eden zaman” boyutu kazandırır ve sahnenin duygusal yoğunluğunu artırır.

Bu (H-142/12) örnek beyitte ana eylem “iz bulmak”tır ancak bu buluş, ani ve kopuk bir keşif olarak değil, “aşk ile gitme” sürecinin içinde gerçekleşir. *-iken* yapısı, iz bulma eylemini hareket

hâlindeki bir sürecin içine yerleştirerek anlatının zamansal perspektifini genişletir. Okur, sonucu (iz bulmayı) değil, süreci (gitmeyi) merkeze alan bir anlatımla karşılaşır. Böylece bilişsel dönüşüm, durağan bir kavrayıştan ziyade deneyimsel bir yolculuk olarak kodlanır.

Bu (Y-181/13) beyitte “şış olmak” yani şışmak, ana yargıdır ancak bu duygusal tepki, “geçmek” fiilinin oluşturduğu hareket sahnesi içinde gerçekleşir. –iken yapısı, şışıklığı ani bir psikolojik durum olmaktan çıkarır, onu bedensel ve mekânsal bir hareketle eşzamanlı kılar. Böylece okur, şışıklığı yalnızca zihinsel bir hâl olarak değil, fiilen yaşanan bir karşılaşmanın sonucu olarak algılar.

Bu (RN 388) beyitte –iken, iki ayrı eylemi aynı zaman düzlemi içinde buluşturan yalın zamansal işleviyle kullanılmaktadır. Ana olay “mâlin yere batması”dır ancak bu olay, bağımsız bir zaman diliminde değil, “göze bakma” eylemi sürerken gerçekleşmektedir. Dolayısıyla –iken, ana fiili sahne içine yerleştirir ve olayın oluş anını belirli bir zaman çerçevesine bağlar. Burada anlam bütünüyle “olduğu sırada” değerine dayanır. –iken, kiplik alanına kaymadan, yalnızca zaman zarfı olarak işlev görür ve anlatının temel olayını arka plan sahnesi üzerine yerleştirir. Bu yönüyle örnek, –iken’in tarihsel ve çekirdek kullanımını temsil etmektedir.

Bu örneklerde –iken, değerlendirme üreten bir unsur değildir, herhangi bir nedensellik ya da koşulluluk ilişkisi kurmaz. İşlevi, anlatıyı zamansal olarak sahnelemektir. Ana eylem, her defasında başka bir fiilin süreklilik taşıyan zaman dilimi içine yerleştirilir. Bu yönüyle –iken, anlatıda “arka plan zamanı” kuran bir çerçeveleyici olarak çalışır. Olaylar, tekil ve kopuk bir dizge yerine, iç içe geçmiş süreçler olarak algılanır. Dolayısıyla ekin temel eşzamanlılık işlevi, yalnızca dilbilgisel değil, aynı zamanda anlatısal bir değer taşır. Metnin zaman algısını genişletir, tecrübeyi durağan olmaktan çıkarıp hareketli bir zemine yerleştirir.

Yusuf u Züleyha’dan örnekler

(5/9-2). *Bir gece yatur iken ol düş görür*

İrte turur anı Yakub’a sorar

(6/11). *Yorar iken Yusuf’a üşbu sözü*

Eşitti ol Yakub’un öğey kızı

(22/86-2). *Gizlemişken Yusuf’u çıkardılar*

Hürmetini sakınır korkar bular

(7/20-2). *Döndü bunlar söyledi etti baba*

Biz var iken kurt anı kaçan kapa

Bu örneklerde –iken, en yalın ve çekirdek işleviyle, iki eylemi aynı zaman dilimine yerleştiren bir zaman belirteci olarak çalışmaktadır.

Bu (5/9-2) beyitte yatur iken yapısı, Yusuf’un rüyayı görme eylemini zamansal olarak çerçevelemektedir. “Yatmak” fiili, devam eden bir durumu; “düş görmek” ise bu durumun içinde gerçekleşen esas olayı temsil eder. –iken yapısı, rüyanın uyku hâli sürerken meydana geldiğini vurgulayarak anlatıyı doğal bir nedensellik ilişkisi içine yerleştirir. Böylece rüyanın “uyku sırasında” görülmesi, anlatı açısından sıradan fakat anlamlı bir çerçeve oluşturur ve ardından gelen “sorma” eylemi için de gerekçeli bir zemin hazırlar.

Bu (6/11) beyitte yorar iken ifadesi, bir konuşma ya da söz söyleme sürecinin devam ettiğini bildirirken, ana cümledeki “eşitmek” fiili bu sürecin içine yerleştirilmiştir. Dinleyenin sözü “söylenmekte olduğu sırada” işitmesi, anlatıda eşzamanlılığı kurar. –iken, burada yalnızca zaman bilgisi vermekle kalmaz, iletişimsel bir sahnenin iki tarafını (konuşan ve dinleyen) aynı anda görünür kılar.

Bu (22/86-2) örnek beyitte –iken, önceki örneklerden farklı olarak bitmişlik ile devamlılık

arasında bir geçiş noktası oluşturur. “Gizlemişken” yapısı, gizleme eyleminin henüz etkisini sürdürdüğü bir anda, yani sonuç hâli geçerliyken, “çıkarma” eyleminin gerçekleştiğini ifade eder. Burada eşzamanlılık, iki aktif eylemin aynı anda sürmesi şeklinde değil, bir eylemin sonucu devam ederken başka bir eylemin devreye girmesi biçiminde kurulmuştur. Bu da *-iken*’in yalnızca süreç fiilleriyle değil, sonuç odaklı yapılarla da eşzamanlılık kurabildiğini gösterir.

Bu (7/20-2) beyitte var iken ifadesi, konuşmacıların olay anındaki mevcudiyetini vurgulayan bir zaman zarfı işlevi görür. Burada *-iken*, fiziksel bir eylemden çok bir durumun (orada bulunma) devam ettiğini belirtir. “Kurdun kapması” eylemi, bu durumun içinde, yani onların orada olduğu sırada gerçekleşmiştir. Bu kullanım, eşzamanlılığın yalnızca hareket fiilleriyle değil, varlık/durum bildiren yapılarla da kurulabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İskendernâme’den örnekler

(487). *Feylekûs oturur-iken şâd-kâm*

Bir kişi geldi didi iy nîg-nâm

(1599). *Yazar-iken nâmeyi şâh-ı cihân*

Bir gazel yâdına geldi nâ-gehân

(1688). *İçer-iken la ‘l-gûn câm-ı şarâb*

Gözlerinden indi lü ‘lû-yi hoş-âb

(1812). *Üşbu sözi söyler-iken kıldı âh*

Bir gazel ber-fevr inşâ itdi şâh

Bu (487) beyitte oturur-iken yapısı, süreklilik bildiren bir durum fiilini temel alır. “Oturmak” burada yalnızca fiziksel bir eylemi değil, aynı zamanda huzur ve sükûnet içeren bir hâli temsil eder. Ana cümledeki “bir kişinin gelmesi” eylemi, bu durağan ve olumlu ruh hâlinin içine yerleştirilmiştir. *-iken* yapısı sayesinde anlatı, okuyucuya sabit bir sahne sunar: Feylekûs rahat ve memnun bir durumda iken, dışarıdan gelen bir müdahale ile bu denge bozulur. Dolayısıyla eşzamanlılık, yalnızca zamansal bir örtüşme değil, aynı zamanda dramatik bir geçiş noktası üretir.

Bu (1599) beyitteki yazar-iken ifadesi, zihinsel ve bilişsel bir süreci arka plan olarak kurar. “Yazma eylemi”, belirli bir süreye yayılan ve devamlılık gösteren bir etkinliktir. Bu sürecin içinde, beklenmedik bir biçimde bir gazelin “akla gelmesi” olayı gerçekleşir. *-iken*, iki eylemi aynı zaman dilimi içinde birleştirirken özellikle “nâ-gehân” (ansızın) sözcüğüyle birlikte kullanıldığında, eşzamanlılığa sürpriz ve ani farkındalık boyutu kazandırır. Böylece anlatıda yalnızca zamansal bir örtüşme değil, bilinç akışı izlenimi veren bir söylem düzeni ortaya çıkar.

Bu (1688) beyitte *-iken*, fiziksel bir eylem ile duygusal bir tepkiyi aynı zamansal düzlemde yerleştirir. “Şarap içmek” genellikle keyif ve hazla ilişkilendirilen bir etkinliktir ancak ana cümledeki “gözlerinden yaş inmesi” ifadesi, bu keyfin yerini hüzne bıraktığını gösterir. *-iken*, bu iki durumu eşzamanlı kılarak içsel bir çelişki üretir: Dışsal olarak haz verici bir eylem sürerken, içsel olarak acı ve keder hâkimdir. Bu kullanımda ek, anlatının duygusal derinliğini artıran bir araç işlevi görür.

Bu (1812) örnek beyitte *-iken*, söz söyleme eylemini arka plan olarak kurar ve bu sürecin içinde iki ayrı olayın gerçekleştiğini gösterir. Dolayısıyla önce bir iç çekme (kıldı âh), ardından ise derhal bir gazel yazma (ber-fevr inşâ itdi) durumu söz konusudur. Burada eşzamanlılık, yalnızca iki eylemin aynı anda olması değil, bir eylemin diğerini tetiklemesi şeklinde daha karmaşık bir ilişki sunar. Söyleme eylemi sürerken ortaya çıkan duygusal tepki, hemen ardından yaratıcı bir üretime dönüşür. *-iken*, bu zinciri tek bir zaman çerçevesi içinde tutarak anlatıyı bütünlüklü kılar.

2. 2. Arka Plan Kurucu

–iken ana fiilden önce sahne kurarak, ana olayın algılanma çerçevesini belirler. Bu ek ile kurulan yapı yeni bir bilgi sunmaz fakat bağlam hazırlar. Bu ekin zarf oluşturma işlevi ile birlikte cümleleri ve olayları sıralı olarak bağlama görevi vardır (Gülsevin 2020, 139).

Risâletü’n-Nushiyye ve Divan’dan örnekler

(Z-61/4). *Gönül bana yoldaş-iken zühd ü tâat kılur-ıdum*

Yıkıldı bu tertiblerüm gönülsüzem elüm irmez

(H-142/12). *Girdüm gönül şehrine taldum anun bahrına*

Işkıla gideriken iz buldum cân içinde

(RN 459). *Gözüm görür iken gel Hak yolına*

Komagıl nefsüni kendülüğine

Bu (Z-61/4) beyitte –iken, öznenin geçmişteki içsel düzenini betimleyen bir arka plan sahnesi kurar. “Gönül bana yoldaş iken” ifadesi, tek başına yeni bir olay bildirmez; bunun yerine, ana yargının anlaşılabilmesi için gerekli olan eski durumun çerçevesini çizer. Öznenin gönülle uyum hâlinde olduğu bir dönemde zühd ve ibadet içinde bulunması, anlatının temel gerilimini oluşturan değişimin ön koşuludur. İkinci mısra da dile getirilen “yıkılış” ve “elinin irmez oluşu”, bu arka plan sayesinde anlam kazanır. –iken, burada bir eylemin zamanını belirtmekten çok, öznenin eski içsel konumunu görünür kılarak mevcut çöküşün algılanmasını mümkün kılar. Dolayısıyla –iken yapısı ana olayın duygusal ve düşünsel arka planını kuran bir anlatı aracı olarak işlev görür.

Bu (H-142/12) örnek beyitte –iken, anlatının merkezindeki keşif anından önce, hareket hâlindeki bir öznenin sahnesini kurar. “Işkıla gideriken” ifadesi, öznenin hangi ruhsal atmosfer içinde bulunduğunu gösteren bir arka plan tasviridir. Bu ifade, tek başına belirleyici bir olay sunmaz ancak hemen ardından gelen “iz buldum” yargısının nasıl anlaşılacağını yönlendirir. Burada –iken, keşfin zamansal eşliğini bildirmekten ziyade, öznenin hareket ve yönelim hâlini arka plana yerleştirir. Keşfin anlamı, doğrudan bu yönelimle ilişkilidir. İz, ancak aşk ile gidilen bir yol üzerinde bulunabilir. Böylece –iken yapısı ana eylemin gerçekleştiği zihinsel ve duygusal ortamı hazırlayan bir sahne kurucu rol üstlenir.

Bu (RN 459) beyitte –iken, ana fiilden önce gelerek anlatının algılanma çerçevesini kuran bir arka plan üretir. Asıl iletilmek istenen mesaj “Hak yoluna gel” buyruğudur; “gözüm görür iken” ifadesi ise bu çağrının hangi bağlamda yapıldığını gösteren bir sahne unsurudur. –iken’in içinde bulunduğu cümle yapısı kendi başına yeni bir bilgi üretmez, yalnızca ana fiilin etkisini güçlendiren bir zemin kurar. Burada söyleyici, çağrısını soyut bir öğüt olarak değil, “henüz vakit varken, henüz görme imkânı sürüyorken” yapılan bir uyarı olarak sunar. –iken böylece zamansal bir belirteç olmaktan çıkıp, söylemin ikna gücünü artıran bir anlatı düzenleyicisine dönüşür.

Yusuf u Züleyha’dan örnekler

(36/142-4). *Söyler eder bu değil benim beğim*

Uyur iken düşte üç gez gördüğüm

(106/461-1). *Kamusu ündeyiken? İkin olur*

Bünyamin anda yalnızçak kalır

(112/490). *Dururlarken bunlar aru tanışu*

Yusuf’tan geldi bulara bir kişi

Bu (36/142-4) örnek beyitte –iken, ana yargının kaynağını belirleyen bir arka plan sahnesi kurar. “Uyur iken” ifadesi, konuşanın bilgiyi hangi bilinç hâlinde edindiğini gösterir. Bu ifade tek başına yeni bir olay bildirmez; asıl işlevi, ikinci mısra da dile getirilen rüya içeriğinin hangi zihinsel ortamda ortaya çıktığını belirtmektir. Burada –iken, anlatının gerçeklik düzeyiyle

doğrudan ilişkilidir. Görülen şeyin rüya olduğu, “uyur iken” sahnesi sayesinde belirginleşir. –iken yapısı, bu yönüyle ana yargının doğruluk ve inandırıcılık çerçevesini kurar, rüya bilgisinin uyanıklık bilgisiyle karıştırılmasını engelleyen bağlamsal bir işlevi görür.

Bu (106/461-1) beyitte –iken, topluluğun hareket hâlini arka plana yerleştirerek ana olayın sahnesini hazırlar. “Kamusu ündeyiken” ifadesi, herkesin aynı anda yolda olduğunu bildirir ancak bu bilgi tek başına anlatının odağı değildir. Asıl dikkat çekici olan, ikinci mısırda yer alan “Bünyamin’in yalnız kalması”dır. –iken, burada ana olayın gerçekleştiği fiziksel ve toplumsal ortamı kurar. Herkesin hareket hâlinde olması, Bünyamin’in yalnız kalışını daha görünür ve anlamlı kılar. Dolayısıyla –iken bir durumu anlatmakla kalmaz, yalnızlık sahnesinin algılanmasını mümkün kılan mekânsal ve zamansal çerçeveyi inşa eder.

Bu (112/490) beyitte –iken, karşılaşma sahnesinin öncesinde statik bir arka plan oluşturur. “Dururlarken” ifadesi, kişilerin bir eylem içinde olmadığını, bir tür bekleme ya da duraksama hâlinde olduklarını gösterir. Bu durum, tek başına anlatı açısından belirleyici değildir. Asıl olay, Yusuf’tan bir kişinin gelmesidir. Burada –iken, hareketin yokluğunu vurgulayarak, gelen kişinin sahneye girişini daha belirgin hâle getirir. –iken, bu yönüyle ana olayın dramatik etkisini artıran bir işlev üstlenir. Bekleyiş hâli, geliş anlamı katan sessiz bir zemin oluşturur.

İskendernâme’den örnekler

(1487). *Şeh nihân yirden gözedürken nıkâb*

Götürüp arz itdi yüzün âfitâb

(3385). *Girü ol suda gezerken şehriyâr*

Oldı bir hayvân önünde âşikâr

(3522). *Üşbu sözleri ider-iken beyân*

Şeh katında feylesûf-ı kârdân

Bu (1487) beyitte –iken, ana olayın görsel sahnesini önceden kurar. “Nihân yirden gözedürken” ifadesi, şahın gizli bir yerden bakma eylemini bildirir ancak bu durum tek başına anlatının merkezi değildir. Asıl anlatısal ağırlık, ikinci mısırda yer alan “yüzünü güneş gibi ortaya koyması” eyleminde yoğunlaşır. Burada –iken, ana fiili zamansal olarak sınırlandırmaktan çok, bakış konumunu ve sahnenin perspektifini belirler. Şahın gizli bir noktadan bakıyor oluşu, yüzün açığa çıkışını daha dramatik ve anlamlı kılar. –iken, olayın gerçekleştiği görsel çerçeveyi inşa eden bir arka plan kurucu olarak işlev görür.

Bu (3385) beyitte –iken, ana olayın gerçekleştiği mekânsal durumu önceden tanımlar. “Suda gezerken” ifadesi, şahın hareket hâlinde bulunduğu ortamı gösterir ancak anlatının odak noktası bu hareket değil, şahın bir hayvanın önünde görünür hâle gelmesidir. –iken burada anlatıya geçici bir hareket sahnesi kazandırır. Şahın suda dolaşıyor oluşu, onun görünür hâle gelmesini hazırlayan bir zemin oluşturur. Böylece ana olay, boşlukta değil, belirli bir fiziksel akış içinde konumlandırılır. –iken, bu yönüyle ana yargının algılanmasını sağlayan mekânsal bir ön çerçeve kurar.

Bu (3522) beyitte –iken, anlatının söylemsel arka planını düzenler. “Sözleri beyan ederken” ifadesi, bir konuşma eylemini bildirir ancak anlatının merkezinde konuşmanın içeriği değil, bu sözlerin kimin huzurunda söylendiği yer alır. Burada –iken, konuşma eylemini ana yargıya zemin hazırlayan bir süreç olarak sunar. Filozofun şahın katında bulunması, söz söyleme anı üzerinden kurulur. –iken, böylece olayın gerçekleştiği iletişim bağlamını inşa eder ve ana yargının toplumsal konumunu belirginleştirir. Burada –iken, bilgi yapısı açısından odak dışıdır, yeni bilgi üretmez, ana olayın nasıl bir bağlamda gerçekleştiğini bildirir. Bu tür kullanımlar, anlatının ilerleyişinde okuru doğrudan sonuca değil, sahnenin içine sokan bir işlev görür. –iken böylece yalnızca zaman

belirtici değil, anlatı organizasyonunu düzenleyen bir çerçeve kurucuya dönüşür.

2. 3. Beklenmedik / Norm Kırıcı Kullanım

–iken, gerçekleşmemesi beklenen bir durumda olayın vuku bulduğunu gösterir. Bu yapı bir eylemin diğeri ile çakışması, beklenenin gerçekleşmemesi ya da beklenmeyenin gerçekleşmesi ile ilintili bir işlev arz etmektedir (Deniz Yılmaz 2009, 144).

Risâletü’n-Nushiyye ve Divan’dan örnekler

(M-98/5). *Senün gibi cân vâ r iken Âb-ı Hayvân isteyen*

Karanlığa gireni ben anı hayvân dutaram

(M-105/8). *Âlemlerün arzusu seni bulmak içündür*

Ben seni bulmuş iken sensüzün nite olam

(Y-165/7). *Hızır u İlyas değül iken ölmez dirliğe sataşdum*

Hergiz yimez içmez iken içüm top tolu aş oldu

(RN 378). *Ya bu mâl eksilince ben öleyim*

Gözüm görüriken niçe döyeyim

Bu (M-98/5) beyitte –iken, normatif bir yeterlilik durumunu bildirir. “Senin gibi bir can varken” ifadesi, yaşamın ve diriliğin zaten mevcut olduğunu vurgular. Bu bağlamda Âb-ı Hayvân’ı aramak anlamsız ve gereksiz bir çaba olarak konumlandırılır. Ana yargıda dile getirilen “karanlığa giren” kişi ise var olan bir hayat kaynağına rağmen ölümsüzlük suyunu arayan kimsedir. –iken burada beklentiye kuran unsurdur. Hayat zaten eldeyken onu yeniden aramak norm dışıdır. –iken, böylece eylemi yalnızca zamansal olarak değil, değerler düzleminde de sorunlu hâle getirir ve anlamı var olan şey değil, ona rağmen beklenilmemesi gereken ironik bir karşıtlık üzerinden üretir.

Bu (M-105/8) beyitte –iken, öznenin sahip olduğu bir durumu, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir eksiklikle karşı karşıya getirir. “Seni bulmuş iken” ifadesi, arzu nesnesinin elde edildiğini bildirir, buna karşın ana yargıda dile getirilen “sensiz olma” ihtimali mantıksal olarak çelişkili bir durumu temsil eder. –iken burada, zaman bildirmekten çok, varlık ile yokluk arasındaki gerilimi açığa çıkarır. Bulunmuş olanın aynı anda yitirilmesi, söylem düzeyinde bir paradoks üretir. –iken, bu paradoksu görünür kılan bağlayıcı işleviyle, duygusal çelişkinin dilsel taşıyıcısı hâline gelir.

Bu (Y-165/7) beyitte –iken, iki ayrı norm kırılmasını ardışık biçimde kurar. İlk mısradan, özne Hızır ya da İlyas olmadığı hâlde “ölümsüzlüğe yöneldiğini” belirtir. Bu, mitolojik düzlemde mümkün olmayan bir iddiadır. –iken burada öznenin yetkisizliğini ve imkânsızlığını vurgulayan bir karşıtlık üretir. İkinci mısradan ise “yemez içmez iken” ifadesi, açlık ve yoksunluk beklentisini çağırırken, “içimin dopdolu olması” bu beklentiye boşa çıkarır. Böylece –iken, hem biyolojik hem de metafizik düzeyde geçerli olması gereken kuralları askıya alan bir söylem kırılması yaratır. Bu bağlamda, gerçekleşmesi mümkün görünmeyen bir hâlin fiilen yaşandığını gösteren norm bozucu bir işaretleyici olarak işlev görür.

Bu (RN 378) beyitte –iken, norm kırıcı ve değerlendirci bir anlam üretmektedir. “Gözüm görüriken” ifadesi zamansal olarak “henüz hayattayken, henüz gücüm varken” anlamını taşır ancak asıl vurgu, böyle bir durumda mal kaybına katlanmanın anlamsızlığı üzerindedir. Burada –iken, örtük biçimde “böyle olmaması gerekirdi” anlamını taşır. İnsan hayattayken gözü görüyorken böylesi bir kayba razı olmamalıdır. Dolayısıyla zaman bilgisi ikincil, değerlendirme ve tutum bildirimi birincildir. –iken, ana fiili meşruiyet dışı ve mantıksız olarak sunan bir söylem aracına dönüşmüştür.

Yusuf u Züleyha'dan örnekler

(7/20-2). *Döndü bunlar söyledi etti baba*

Biz var iken kurt anı kaçan kapa

(40/158-3). *Hazne içi boş iken dolu olur*

Kuş ine gökten bana söyler gelir

(94/399-5). *Yine döndü ağladı zâri kılı*

Gülmüş iken ileri öndin ulu

Bu (7/20-2) beyitte *-iken*, mantıksal ve toplumsal bir beklentinin altını çizmek için kullanılır. “Biz var iken” ifadesi, koruma, sahiplenme ve sorumluluk gibi insana özgü rollerin fiilen mevcut olduğunu bildirir. Bu bağlamda “kurt” gibi bir vahşi hayvanın çocuğu kaçırması, olağan düzen içinde gerçekleşmemesi gereken bir olaydır. Yazar, tam da bu noktada *-iken* yapısını devreye sokarak insan varlığının fiilen etkisiz kaldığı bir durumu vurgular. Normatif düzlemde insanın koruyucu olması gerekirken anlatıda koruyucu konumundaki özne pasifleşmiş, yerini doğanın tehditkâr unsuruna bırakmıştır. Böylece *-iken*, “olması gereken” ile “olan” arasındaki durumu görünür kılar. *-iken*’in işlevi okuru doğal bir nedensellikten çok, şaşkınlık ve sitem üretmeye yönelten bir perspektife taşır.

Bu (40/158-3) beyitte *-iken*, fiziksel gerçekliğe dayalı beklentinin boşa çıktığı bir sahneyi yapılandırır. “Hazne içi boş iken” ifadesi, yokluk ve eksiklik durumunu temel referans noktası olarak kurar ancak hemen ardından gelen “dolu olur” ifadesi, bu referansın geçersiz kılındığını gösterir. Anlatı mantığına göre boş olanın kendiliğinden dolması beklenmez, bu nedenle olay, nedensellik ilişkisi açısından sorunludur. İkinci mısırda yer alan “kuş ine gökten bana söyler gelir” ifadesi, bu anormalliği daha da derinleştirir. Kuşun gökten inerek haber getirmesi, gündelik deneyimin sınırlarını aşan, mucizevi bir durumdur. Burada *-iken*, sıradan gerçeklikle olağanüstü olan arasında eşik işlevi görür. Yapı, anlatıyı doğal akıştan kopararak metafizik ya da ilahi müdahaleye açık bir anlam alanına taşır. Böylece norm, yalnızca bozulmaz, bilinçli biçimde askıya alınır.

Bu (94/399-5) beyitte *-iken*, duygusal sürekliliğin kırıldığı bir anı işaretler. “Gülmüş iken” ifadesi, neşe ve huzur hâlini temsil eder. Bu hâlin doğal devamı olarak olumlu bir duygusal atmosferin sürmesi beklenir ancak temel cümlede dile getirilen “ağladı zâri kıldı” durumu, bu beklentiye tersine çevirir. Aynı öznenin kısa süre içinde zıt duygulara sivrulması, psikolojik açıdan beklenmeyen bir geçiştir. Burada *-iken*, iki duygusal durum arasında basit bir zaman ilişkisi kurmaz, duygusal istikrarsızlığı ve anlatıdaki dramatik kırılmayı öne çıkarır. Gülme hâlinin henüz geride bırakılmamış olması, ağlamayı daha çarpıcı kılar. Yapı, okurun dikkatini “nasıl oldu da böyle oldu?” sorusuna yöneltir ve anlatıya içsel bir gerilim kazandırır.

İskendernâme'den örnekler

(669). *Var-iken arslanda bunca tâb u zûr*

Gör zebûn nice idipdür anı mûr

(1514). *Şâh-iken oldu esîr ol bir kıla*

Işk işidür akl ne çâre kıla

(3917). *Âdemi-y-ken ger ola burnuñ ulu*

Cîfedür fîl andan olursın alu

Bu (669) beyitte *-iken*, fiziksel güç ve iktidar kavramları etrafında kurulan doğal beklentiye belirginleştirir. “Arslanda bunca tâb u zûr var iken” ifadesi, aslanın doğası gereği üstün, yenilmez ve baskın bir varlık olarak tasarlandığını ortaya koyar. Hayvanlar âleminde aslanın sembolik konumu, güç ve egemenliğin neredeyse tartışmasız temsilidir ancak ikinci mısırda, bu normatif

çerçeve bütünüyle bozulur. “Mûr”, yani karınca gibi son derece zayıf ve etkisiz bir varlık, aslanı “zebûn” hâle getirmiştir. Bu tersine dönüş, doğal hiyerarşinin altüst edilmesi anlamına gelir. –iken burada yalnızca “aslan güçlü olduğu hâlde” demek değildir, aynı zamanda gücün kendiliğinden mutlak bir belirleyici olmadığını ima eden eleştirel bir vurgu taşır. –iken yapısı, okuru biyolojik gerçeklikten çok, iktidarın kırılabilirliği üzerine düşünmeye yöneltir.

Bu (1514) beyitte –iken, toplumsal statüye dayalı bir beklentiye boşa çıkararak bir karşıtlık kurar. “Şâh iken” ifadesi, mutlak güç, irade ve özgürlükle özdeş bir konumu çağırır. Bir hükümdarın esir düşmesi, siyasal ve sembolik düzlemde istisnai bir durumdur. Normatif beklenti, şâhın başkasına boyun eğmemesi yönündedir ancak temel cümlede bu beklenti askıya alınır. Şâh, aşk yüzünden “esir” olmuştur. Burada –iken, siyasal iktidarın, duygusal ve varoluşsal bir güç karşısında etkisiz kaldığını gösteren bir işlev üstlenir. Aklın çaresizliği vurgusu, bu norm kırılmasını daha da derinleştirir. Mantık ve otorite, aşkın dönüştürücü etkisi karşısında işlevsizdir. Yapı, böylece insani deneyimin rasyonel ve toplumsal sınırları aşan yönünü görünür kılar.

Bu (3917) beyitte –iken, ontolojik bir beklenti ile bedensel bir nitelik arasındaki uyumsuzluğu işaret eder. “Âdem iken” ifadesi, insan olmanın beraberinde getirdiği değer, bilinç ve akıl gibi üstünlükleri ima eder. İnsan, hiyerarşik düzlemde hayvanlardan ayrılan, daha yüksek bir varlık kategorisinde konumlanır. Buna karşılık “burnuñ ulu” gibi fiziksel bir özelliğin öne çıkarılması, insanı sembolik olarak file yaklaştırır. Filin “cife” ile, yani leşle ilişkilendirilmesi ise bu benzetmeyi aşağılayıcı bir düzleme taşır. –iken burada, “insan olduğu hâlde” hayvani ve hatta değersiz bir duruma düşmeyi ifade eder. Yapı, insanın ontolojik üstünlüğünün otomatik olarak korunmadığını, bedensel ve ahlaki sapmalarla bu konumun yitirilebileceğini ima eder. Böylece norm kırılması, yalnızca anlatısal değil, ahlaki ve antropolojik bir boyut kazanır. –iken burada örtük biçimde “böyle olmaması gerekirdi” anlamını taşır.

2. 4. Örtük Şart

–iken, açık bir şart eki olmaksızın ana fiilin gerçekleşme koşulunu bildirir. Kullanımı ile zarflaşan eylemin temel cümle eylemine şart olarak bağlanması durumudur (Deniz Yılmaz, 2009: 142).

Risâletü’n-Nushiyye ve Divan’dan örnekler

(H-144/3). *Hay gel amel idelüm elümüz irer iken*

Ecel irer ansuzın irmezüz sanumuza

(Y-163/7). *Yûnus imdi tevbeye gel can sendeyken eyle amel*

Işk-ıla gel kuşanıgör bu dervişlik pelhengini

(H-152/6). *Kişi Hakk’ı bilmek gerek Hak haberin almak gerek*

Bundayiken ölmek gerek varup anda ölmez ola

(RN 459). *Gözüm görür iken gel Hak yolına*

Komagıl nefsiini kendülüğine

Bu (H-144/3) beyitte –iken, insanın fiil üretme kapasitesine bağlı bir şart alanı kurar. “Elümüz irer iken” ifadesi, yalnızca bedensel bir yeterlilik durumunu değil, daha geniş anlamda hayatta olma ve irade sahibi bulunma hâlini temsil eder. Bu durum, temel cümlede yer alan “amel edelim” çağrısının gerçekleşebilmesi için vazgeçilmez bir önkoşuldur. İkinci mısırda ise bu şartın geçiciliği vurgulanır. Ölümün ne zaman geleceği bilinmez. Dolayısıyla “elimizin ermesi” durumu sürekli ve güvenilir değildir. –iken burada zamansal bir arka plan sunmakla kalmaz, aynı zamanda ahlaki bir zorunluluk üretir. Amel, ancak bu imkân henüz mevcutken mümkündür. Yapı, açıkça “eğer eliniz eriyorsa amel edin” demeden, şartı örtük biçimde kurar.

Bu (Y-163/7) beyitte –iken, varlık ve sorumluluk arasındaki ilişkiyi belirleyen bir şart işlevi üstlenir. “Can sendeyken” ifadesi, insanın yaşam gücünün hâlen kendisinde olduğu durumu ifade

eder. Bu, yalnızca biyolojik bir tespit değil, aynı zamanda irade, bilinç ve yönelme kapasitesinin hâlâ aktif olduğu bir zaman dilimini imler. Temel cümledeki “tevbeye gel” ve “amel eyle” çağrıları, ancak bu şart altında anlamlıdır. Can bedeni terk ettikten sonra, yani ölüm gerçekleştiğinde, tövbe ve amel kavramları anlamsızlaşır. Burada *-iken*, doğrudan bir şart kipi kullanmaksızın, insan fiillerinin geçerlilik süresini belirler. Yapı, zamana bağlı bir durumdan hareketle, eylemin ontolojik imkânını tanımlar. Eylem, ancak canlılık hâli sürüyorken mümkündür.

Bu (H-152/6) beyitte *-iken*, bilgi ve ölüm arasındaki ilişkiyi koşullu bir yapıya dönüştürür. “Bundayiken” ifadesi, önceki mısra kurulan bilme ve hakikate yönelme durumuna gönderimde bulunur. Burada söz konusu olan “böyleyken”, yalnızca zamansal bir anı değil, insanın doğru bilgiye ulaşmış, idrak sahibi olduğu bir varoluş konumunu temsil eder. Temel cümlede dile getirilen “ölmek gerek” ifadesi, sıradan bir biyolojik ölümü değil, tasavvufi anlamda “ölmeden önce ölme” fikrini çağırıştır ancak bu ölüm, ancak kişi “bundayiken”, yani hakikati idrak etmişken anlam kazanır. Aksi hâlde ölüm, dönüşüm değil, sıradan bir yok oluş olur. *-iken*, burada açık bir “eğer” yapısı kurmadan, ölümün değer kazanabilmesi için gerekli zihinsel ve manevi koşulu belirtir. Bu yapılarda *-iken*, biçimsel olarak zaman bildiriyor görünse de işlevsel olarak koşul üretir.

Bu (RN 459) örnek de zamanda örtük şart işlevini taşır. “Gözüm görür iken” yapısı biçimsel olarak zaman bildirir fakat işlevsel olarak “madem ki hâlâ görüyorum, henüz vakit var” anlamına yaklaşır. Asıl mesaj, Hak yoluna gelmenin koşulunun henüz hayatın ve idrakin sürüyor olmasıdır. Burada *-iken*, yalnızca bir zaman zarfı değildir, ana fiilin gerçekleşmesi için gerekli koşulu bildiren kiplik unsuru hâline gelmiştir.

Yusuf u Züleyha’dan örnekler

(85/361). *Yiğitlik vere ana görklü ola*

Gözleri görmez iken görür ola

(106/461-1). *Kamusu ündeyiken? İkin olur*

Bünyamin anda yalnızçak kalır

Bu (85/361) beyitte *-iken*, algısal kapasite ile gerçekleşme arasındaki ilişkiyi şart düzlemine taşır. “Gözleri görmez iken” ifadesi, fiziksel anlamda bir yetersizlik durumunu bildirir ancak temel cümlede yer alan “görür ola” ifadesi, bu yetersizliğin aşılabileceğini dile getirir. Burada *-iken*, zamansal olarak “gözleri görmediği sırada” anlamını verse de işlevsel düzlemde görmenin hangi koşul altında mümkün olacağını belirler. Beytin anlam dünyasında bu koşul, biyolojik bir mucizeden çok, ilahi bir lütufla ilişkilidir. Yani “eğer gözleri görmez durumdaysa, Tanrı’nın verdiği yiğitlik ve görklülükle yine de görebilir” biçiminde örtük bir şart yapısı kurulmuştur. Böylece *-iken*, doğrudan “eğer” demeden, imkânsız gibi görünen bir durumun hangi zeminde aşılabileceğini gösteren bir işlev üstlenir.

Bu (106/461-1) beyitte *-iken*, toplu hareket ile yalnız kalma arasındaki ilişkiyi koşullu bir çerçevede kurar. “Kamusu ündeyiken” ifadesi, herkesin bir arada bulunduğu, kolektif bir durumun sürdüğü bir zamanı işaret eder. Yüzeyde bu, yalnızca eşzamanlılık bildirir gibi görünür ancak temel cümlede yer alan “Bünyamin anda yalnızçak kalır” ifadesi, bu topluluk durumunun Bünyamin’in yalnızlığına zemin hazırlayan bir koşul olduğunu ortaya koyar. Anlam düzleminde şöyle bir yapı kurulmuştur: Herkes bir aradayken yani genel hareket söz konusuyken Bünyamin’in tek başına kalması mümkündür. Burada *-iken*, “eğer herkes birlikteyse” anlamına gelecek şekilde örtük bir şart üretir. Bu şart gerçekleştiği için temel cümledeki sonuç doğar. Yapı, açık bir mantık bağlacı kullanmadan olayın gerçekleşme koşulunu anlatı içine sezdirir.

İskendernâme’den örnekler

(280). *Sen var-iken ben kime yalvarayum*

Kapuñı koyup n’ireye varayum

(1054). *Çün ben olam ana atadan velî*

Ben var-iken kim tutabilür ili

(4807). *Var-iken fırsat sözi irişdür dile*

Dahı fırsat girmeye tâ hod ele

Bu (280) beyitte –iken, başvurulacak merci ile yönelme eylemi arasındaki ilişkiyi şart düzleminde kurar. “Sen var iken” ifadesi, muhatabın fiilen mevcut ve erişilebilir olduğunu bildirir ancak bu durum, yalnızca zamansal bir tespit değildir, aynı zamanda temel cümledeki “yalvarmak” ve “gitmek” eylemlerinin anlamlılığını belirleyen önkoşuldur. Bu nedenden dolayı anlam düzleminde şöyle bir yapı ortaya çıkar: Eğer sen mevcut isen başkasına yönelmek hem gereksiz hem de anlamsızdır. Yazar, bunu açık bir “eğer” yapısıyla değil, –iken aracılığıyla dolaylı biçimde kurar. Böylece yapı, muhatabın varlığını, alternatif tüm yönelimleri geçersiz kılan bir şart hâline getirir. –iken, burada zamansal bir arka plan değil, eylemin mantıksal imkân sınırını çizen bir bağlayıcı olarak çalışır.

Bu (1054) beyitte –iken, otorite ve koruma kavramlarını koşullu bir çerçeveye yerleştirir. “Ben var iken” ifadesi, öznenin hem fiziksel hem de simgesel varlığını temel referans noktası hâline getirir. Bu varlık, temel cümledeki “kim tutabilür ili” sorusunun cevabını baştan belirleyen bir koşuldur. Bu nedenden dolayı örtük olarak şu ilişki kurulmuştur: Eğer ben hayattaysam ve buradaysam, kimsenin o yeri ele geçirmesi mümkün değildir. Burada –iken, bir durumun gerçekleşmesini engelleyen koşulu tanımlar. Açıkça söylenmeyen “ben yokken olabilir” ihtimali, –iken sayesinde örtük biçimde metnin anlam alanına dâhil edilir.

Bu (4807) beyitte –iken, zamanın akışı içinde eylemin yapılabirlik koşulunu belirleyen bir işlev üstlenir. “Var iken fırsat” ifadesi, fırsatın henüz mevcut olduğu, yani eylemin gerçekleştirilebileceği bir anı işaret eder ancak bu ifade, temel cümledeki “sözü dile getirme” eyleminin zorunlu şartıdır. İkinci mısradaki fırsatın kaybolabileceği vurgulanır. Bu da ilk mısradaki –iken yapısının taşıdığı şart anlamını daha belirgin kılar. Eğer fırsat varken söz söylenmezse, daha sonra bu imkân ortadan kalkacaktır. Burada –iken, yalnızca “ne zaman” sorusuna değil, “hangi koşulda” sorusuna da cevap verir ve eylemi geçicilik bilinci üzerine kurar.

2. 5. Karşıtlık/Taviz

–iken, beklenen sonuç ile gerçekleşen durum arasındaki çelişkiyi ifade eder. –dığı hâlde, –masına rağmen anlamlarında zıtlık bildiren hâl zarfı görevini üstlenmektedir (Tuncer 1996, 73; Tiken 2004, 147). Bu yapı, “–acağına, –acak yerde” anlamında temel cümlede yüklemine zıtlık göreviyle bağlanan zarf-fiiller yapar (Hünerli 2012, 298).

Risâletü’n-Nushiyye ve Divan’dan örnekler

(Y-178/4). *Bu dünyada bir nesneye yanar içüm köynür özüm*

Yiğid iken ölenlere gök ekini biçmiş, gibi

(RN 313). *Sabırla vardı ol Mir’âc’a varan*

Diriyken ölür sabrı başaran

(RN 322). *Hasûd bir kişidir dâyim o rencûr*

Vücûdî sag iken rencile makhûr

Bu (Y-178/4) beyitte –iken, yaşamın doğal seyri ile ölüm olgusu arasındaki çelişkiyi odak noktasına taşır. “Yiğit iken” ifadesi, güç, gençlik ve dirilikle özdeş bir varoluş hâlini temsil eder. Bu hâlin mantıksal devamı, yaşamak ve üretmek olmalıdır ancak temel cümlede dile getirilen

durum, tam tersine, bu özelliklere sahip bireylerin erken ölümü üzerine kurulur. Yazar, genç yaşta ölenleri “gök ekini biçmiş gibi” benzetmesiyle tasvir ederek ölümün zamansızlığını daha da çarpıcı hâle getirir. Burada *-iken*, yalnızca “genç olduğu sırada” anlamı taşımaz, aynı zamanda ölümün en az beklendiği bir evrede gerçekleştiğini vurgular. Yapı, okuru biyolojik gerçekliğe değil, varoluşsal bir adaletsizlik duygusuna yönlendirir. Yaşaması gerekenler ölmekte, beklenen sonuç tersine dönmektedir.

Bu (RN 313) beyitte *-iken*, yaşam ve ölüm kavramları arasında kurulan paradoksal ilişkiyi ifade eder. “Diriyken” ifadesi, biyolojik olarak hayatta olmayı belirtirken, temel cümlede yer alan “ölür” fiili, bu duruma açıkça zıt bir anlam taşır. Mantıksal düzlemde diri olanın ölmesi inandırıcılıkta uzak olabilir ancak tasavvufî söylem içinde “ölmek”, benliğin yok oluşu ve dünyevi arzulardan arınma anlamını kazanır. Bu bağlamda *-iken*, fiziksel gerçeklikle mistik anlam alanı arasında bilinçli bir gerilim üretir. Sabırla miraca ulaşan kişinin “diriyken ölmesi”, maddi yaşam sürerken manevi anlamda yok olmasıdır. Yapı, böylece zamansal bir eşlikten çok, iki farklı varlık düzeyi arasında taviz bildiren bir karşıtlık kurar. Bedensel hayat devam ederken, ruhsal düzlemde ölüm gerçekleşmektedir.

Bu (RN 322) beyitte *-iken*, bedensel bütünlük ile ruhsal çöküş arasındaki uyumsuzluğu işaret eder. “Vücûdı sağ iken” ifadesi, fiziksel açıdan herhangi bir eksiklik bulunmadığını, bedeninin sağlıklı olduğunu bildirir ancak temel cümlede dile getirilen “rencile makhûr” durumu, kişinin sürekli sıkıntı ve eziyet içinde olduğunu ortaya koyar. Beklenti, sağlıklı bir beden huzur ve iyilik hâli üretmesidir fakat burada beden sağlam olduğu hâlde, ruh ve zihin sürekli ıstırap içindedir. *-iken*, bu noktada dışsal durum ile içsel gerçeklik arasındaki çatlağı görünür kılar. Haset, kişinin fiziksel koşullarından bağımsız olarak onu içten içe tüketmektedir. Yapı, böylece nedensel mantığı tersine çevirir. Bu bağlamda sağlığın huzura değil, huzursuzluğa eşlik ettiği anlaşılmaktadır.

Yusuf u Züleyha’dan örnekler

(94/399-5). *Yine döndü ağladı zâri kılı*

Gülmüş iken ileri öndin ulu

(85/361). *Yiğitlik vere ana görklü ola*

Gözleri görmez iken görür ola

Bu (94/399-5) beyitte *-iken*, anlatı kişinin duygusal durumundaki ani ve keskin dönüşümü işaretler. Ana yargıda yer alan yine döndü ağladı ifadesi, hâkim duygunun artık keder olduğunu belirtirken, gülmüş iken yapısı, hemen öncesinde bunun tam tersi bir ruh hâlinin geçerli olduğunu gösterir. Burada eşzamanlılık, iki eylemin fiziksel olarak aynı anda gerçekleşmesi anlamına gelmez; daha çok, anlatı zamanının çok kısa bir kesiti içinde duyguların ters yönde değişmesini ifade eder. *-iken*, bu bağlamda, kronolojik zamanla psikolojik zaman arasındaki farkı açığa çıkaran bir işlev kazanır. Okuyucuya sunulan sahnede gülme ile ağlama arasındaki geçiş, bir “duygu eşiği” olarak kurulmuştur. *-iken* yapısı, bu eşiği belirginleştirerek anlatının dramatik yoğunluğunu artırır ve karakterin iç dünyasındaki kırılmayı dilbilgisel düzeyde işaretler.

Bu (85/361) örnekte *-iken*, algısal bir paradoksun taşıyıcısıdır. “Gözleri görmez iken görür ola” ifadesi, fiziksel körlük ile içsel görüş arasında kurulan karşıtlığa dayanır. *-iken*’in içinde bulunduğu yapı, duysal yetinin ortadan kalktığını bildirirken, ana yargı bunun tersine bir sonuç üretir. Bu bağlamda görmeyen gözler, başka bir düzlemde “görmeye” başlar anlamı çıkar. Buradaki eşzamanlılık, bedensel eksiklik ile zihinsel veya ruhsal yetkinliğin aynı anda var olması anlamına gelir. *-iken*, bu iki farklı algı düzeyini tek bir zaman çerçevesinde birleştirerek anlatının simgesel boyutunu güçlendirir. Körlük, mutlak bir yoksunluk değil; aksine, yeni bir idrak

biçiminin başlangıcı olarak sunulur. –iken yapısı, bu dönüşümü sıradan bir neden-sonuç ilişkisi yerine, eşiksel bir yapı içinde kurar. Görme yetisi kaybolurken “asıl görme” ortaya çıkar.

İskendernâme’den örnekler

(2802). *Dilsüz-iken râst sözler söyledi*

Ayrulıhlardan şikâyet eyledi

(735). *Bâde tenden cân karârın aldurur*

Tâze iken ömr bâgın soldurur

(6113). *Gör kızıl gül nice solar tıfl-iken*

Sag-durur yaz u kış kara diken

Bu (2802) beyitte –iken, konuşma yetisi ile söz üretimi arasındaki beklentiye bilinçli biçimde bozar. “Dilsüz iken” ifadesi, iletişimin konuşarak mümkün olmadığı bir durumu çağırıştırır. Zira dilsizlik, söz söylemenin önündeki temel engeldir. Buna karşın temel cümlede, öznenin “râst sözler söylediği” belirtilir. Bu durum, mantıksal düzlemde çelişkili bir tablo ortaya koyar. Bu bağlamda konuşma imkânı yokken konuşmak anlamı ortaya çıkmaktadır. Yazarın burada kurduğu karşıtlık, yalnızca fiziksel bir imkânsızlığı aşma fikrine indirgenemez. “Râst sözler” vurgusu, söylenen sözün doğruluk ve samimiyet taşıdığını gösterir. Dolayısıyla –iken, bedensel yetersizlik ile anlam üretimi arasındaki gerilimi ortaya çıkarır. Okuru dilin yalnızca fizyolojik bir araç olmadığı, hakikatin bazen imkânsızlık içinden dile geldiği fikrine yönlendirir. Beklenen, dilsizin susmasıdır; gerçekleşen ise onun en sahici sözleri söylemesidir.

Bu (735) beyitte –iken, tazelik ile çürüme arasındaki doğal ilişkiyi tersine çevirir. “Tâze iken” ifadesi, canlılık, güç ve süreklilik beklentisi uyandırır. Hayatın “bahçe” metaforuyla tasvir edilmesi, bu beklentiye daha da pekiştirir. Bahçe tazeyse, yeşermeli ve gelişmelidir düşüncesi pekişmektedir ancak temel cümlede, bu tazeliğin tam tersine, “soldurur” fiiliyle ifade edilen bir yıkım söz konusudur. Üstelik bu yıkımın nedeni “bâde”, yani içkidir. Burada –iken, zamansal bir eşlikten ziyade, nedensellik mantığını bozan bir taviz ilişkisi kurar ve böylece hayat henüz gençken bile insan onu kendi eliyle tüketmektedir düşüncesi oluşmaktadır. Beklenen sonuç, tazeliğin devamıdır, gerçekleşen ise erken çöküştür. Yapı, insanın zaman karşısındaki kırılganlığını değil, kendi varlığını hızla tüketen iradesini ön plana çıkarır.

Bu (6113) beyitte –iken, doğadaki değer hiyerarşisini tersine çeviren bir karşıtlık üretir. “Tıfl iken” ifadesi, henüz çocukluk aşamasında olmayı, yani varoluşun en diri ve umut vadeden evresini temsil eder. “Kızıl gül” ise klasik şiirde güzellik, zarafet ve geçiciliğin sembolüdür. Bu iki unsur bir araya geldiğinde, beklenti gülün uzun süre canlı kalmasıdır ancak temel cümlede, gülün daha çocukluk çağında “solduğu” belirtilir. Buna karşılık, “kara diken” gibi değersiz ve sert bir bitki, yaz kış ayakta kalmaktadır. Burada –iken, estetik ve biyolojik beklentiye boşa çıkaran bir yapı kurar. Güzel ve nazik olan hızla yok olurken, çirkin ve sert olan varlığını sürdürür. Yapı, böylece yalnızca botanik bir gözlem sunmaz, hayatın adaletsiz dağılımına dair metaforik bir eleştiri üretir.

2. 6. Nedensel Arka Plan

–iken, ana fiilin gerçekleşme nedenini örtük biçimde verir. Bu yapı, zaman ekleri ile birlikte kullanılır ve özellikle belirsiz geçmiş zaman ekleri ile kullanıldığında nedensellik ifade eder (Leontiç 2017, 79). Bu ek, cümleleri zıtlık anlamlarıyla sıralar ve bağlama işlevi görür (Gülsevin 2020, 140).

Risâletü’n-Nushiyye ve Divan’dan örnekler

(RN 378). *Ya bu mâl eksilince ben öleyim*

Gözüm görüriken niçe döyeyim

- (RN 388). *Katılık eyledi işi uzatdı*
Göze bakar iken mâl yire batdı
 (RN 313). *Sabırla vardı ol Mir'âc'a varan*
Diriyken ölür sabrı başaran

Bu (RN 378) örnekte *-iken*, tahammül sınırlarının neden aşıldığını açıklayan bir arka plan kurar. İkinci mısırada yer alan “gözüm görür iken” ifadesi, öznenin olan bitenin farkında olduğunu, yani bilinçli bir tanıklık durumunda bulunduğunu gösterir. Buradaki “görmek”, yalnızca fiziksel bir algı değil, zararın bilincinde olma hâlidir. Temel cümlede dile getirilen “niçe döyeyim” sorusu, bu bilincin doğurduğu bir sonuçtur. Kişi, malının eksildiğini görerek bu kayba katlanamayacağını ifade eder. *-iken* yapısı, burada zamansal bir eşlikten çok, duygusal ve psikolojik tepkinin gerekçesini sunar. Dayanılmazlık, körlükten değil, aksine görerek yaşanan kayıptan kaynaklanmaktadır.

Bu (RN 388) beyitte *-iken*, hatanın ve kaybın nedenini açıklayan bir anlatı düzeni kurar. “Göze bakar iken” ifadesi, yapılan yanlışın açıkça görülebilir, hatta engellenebilir bir durumda gerçekleştiğini bildirir. Yani olay, gizli ya da fark edilmeden değil, bilinçli ihmal veya yanlış tutum eşliğinde meydana gelmiştir. Temel cümledeki “mâl yire batdı” ifadesi, bu tutumun sonucunu temsil eder. Kişinin katılığı ve işi uzatması, malın heba olmasına yol açmıştır. Burada *-iken*, “olan biteni görmesine rağmen” anlamı kazanarak, sonucun doğrudan sebebinin sezdiği bir yapı hâline gelir. Anlatı, kaybı talihsiz bir rastlantı olarak değil, öznenin tutumunun kaçınılmaz sonucu olarak sunar.

Bu (RN 313) beyitte *-iken*, metafizik bir dönüşümün gerekçesini arka planda kurar. “Diriyken” ifadesi, fiziksel olarak hayatta olmayı belirtirken, temel cümlede yer alan “ölür” fiili, biyolojik anlamda değil, tasavvufi anlamda bir yok oluşu temsil eder. Buradaki ölüm, benliğin ve dünyevi arzuların terk edilmesidir. *-iken* yapısı, bu dönüşümün nedenini örtük biçimde verir. Kişi sabrı başardığı için, henüz hayattayken manevi anlamda ölür. Yani sonuç olarak görünen “ölüm”, rastlantısal değil, sabır pratiğinin doğrudan ürünüdür. Yapı, zamansal bir eşlikten ziyade, ruhsal bir neden-sonuç ilişkisini ifade eder.

Yusuf u Züleyha'dan örnekler

- (60/250). *Hocasına getirirken ün gelir*
Tur anda der gidemez şöyle kalır
 (88/370-4). *Kimi (si) anda anın genez geçe*
Kimisi geçer iken oda uçu

Bu (60/250) beyitte *-iken*, beklenmedik bir duraksamanın gerekçesini hazırlayan anlatı zemini oluşturur. İlk mısırada yer alan “getirirken” ifadesi, hareket hâlinde, yani eylemin süreklilik kazandığı bir anda gerçekleşen dış bir müdahaleye işaret eder: “ün gelir”. Buradaki “ün”, yalnızca fiziksel bir ses değil, eylemi kesintiye uğratan bir çağrı ya da otorite sesi olarak okunabilir. İkinci mısırada dile getirilen “gidemez şöyle kalır” sonucu, bu çağrının doğrudan etkisidir. Kişinin durması, kendi iradesinden kaynaklanan bir kararsızlık değil, dışarıdan gelen sesin yarattığı zorunlu bir duraktır. Dolayısıyla *-iken*, hareketin niçin kesildiğini açıklayan nedensel bir çerçeveye kurar. Getirme eylemi sürerken gelen ses, duraksamanın temel nedenidir.

Bu (88/370-4) beyitte *-iken*, farklı sonuçların ortaya çıkış nedenlerini karşılaştırmalı biçimde görünür kılar. İlk mısırada bazı kişilerin “genez geçmesi”, yani zarar görmeden geçip gitmesi kolay ifade edilir. İkinci mısırada ise “geçer iken oda uçu” ifadesiyle, aynı eylemi gerçekleştiren bazı kişilerin ateşe düşmesi betimlenir. Burada *-iken*, sonuçlardaki farklılığın gerekçesini ima eden bir yapı hâline gelir. Aynı geçiş eylemi, farklı koşullarda veya farklı tutumlarla gerçekleştiği

için, biri selamlele sonuçlanırken diğeri felakete dönüşür. –iken yapısı, ateşe düşmenin rastlantısal değil, geçişin niteliğinden kaynaklanan bir durum olduğunu sezdirir. Böylece beyit, okuru örtük bir nedensellik okumaya yönlendirir.

İskendernâme’den örnekler

(4648). *Şâhdan dileyüben aldı beni*

Ölmiş-iken ol diri kıldı beni

(6765). *Gider-iken yol hevâsından meger*

İtdi bir illet mizâcına eser

Bu (4648) beyitte –iken, mucizevi bir dönüşümün gerekçesini hazırlayan durumun zemini kurar. İkinci mısradaki yer alan “ölmiş-iken” ifadesi, yüzeyde zamansal bir durum bildiriyor gibi görünse de asıl işlevi dirilmenin nedenini belirginleştirmektir. Kişinin “diri kılınması”, sıradan bir iyileşme değil; tam tersine, ölüm hâlinin varlığı sayesinde anlam kazanan olağanüstü bir eylemdir. Burada –iken, dirilişi açıklayan sebep konumundadır. Eğer kişi ölmüş durumda olmasaydı, “diri kılma” fiili anlatı açısından anlamlı bir sonuç üretmeyecekti. Dolayısıyla –iken’in içinde bulunduğu cümle yapısındaki durum, temel yargının gerçekleşmesini mümkün kılan zorunlu koşul olarak işlev görür. –iken böylece sonucun gerekçesini kuran mantıksal arka planı inşa eder.

Bu (6765) beyitte –iken, beklenmedik bir bedensel değişimin açıklayıcı çerçevesini oluşturur. İlk mısradaki dile getirilen “gider-iken yol hevâsından” ifadesi, öznenin arzusuna kapılarak hareket hâlinde olduğunu gösterir. Bu hareket, sıradan bir yolculuk değil, beden sınırlarını zorlayan bir davranış biçimi olarak sunulur. İkinci mısradaki ortaya çıkan “illet”, yani hastalık, doğrudan bu hareketin sonucu olarak konumlandırılır. –iken burada, hastalığın zamansal bağlamını değil, ortaya çıkış nedenini ima eder. Yol hevesiyle yapılan hareket, mizacı etkileyerek bedensel bir bozulmaya yol açmıştır. Böylece –iken, işlevsel olarak ana yargının (hastalığın meydana gelmesi) ardındaki örtük sebebi oluşturur.

2. 7. Durum / Statü Bildirimi

–iken, öznenin geçici veya sürekli durumunu, kimliğini veya niteliğini belirtir. Bu kullanımı isim soylu sözcüklerle ile daha belirgin olarak görülmektedir. –iken isim soylu sözcüklerle kullanılır ve bu kullanım öznenin durumunu, konumunu belirler (Tuncer 1996, 297).

Risâletü’n-Nushiyye ve Divan’dan örnekler

(M-96/6). *Yûnus'a Hak açdı kapu Yûnus Hakk'a kıldı tapu*

Bâki devlet benümkiymiş ben kuliken sultân oldum

(L-87/7). *Oğlan iken sultân kopar kim elin kim yüzün öper*

Akıl bana yoldaş oldu sultanlığa düşdi gönül

(Y-171/10). *Mün'im oldum yohsul iken benüm oldı kevn ü mekân*

Yirden göke magrib maşrık yire göke toldum ahî

(RN 322). *Hasûd bir kişidir dâyim o rencûr*

Vücûdî sag iken rencile makhûr

Bu örneklerde –iken, fiile değil, isme bağlanır ve öznenin toplumsal statüsünü bildirir.

Bu (M-96/6) beyitte –iken, öznenin eski statüsünü belirleyen bir kimlik göstergesi olarak işlev görür. “Kul” sözcüğü, tek başına kullanıldığında toplumsal ve metafizik düzlemde alt konumu ifade eden bir addır. “Ben kuliken” yapısı ise bu kimliğin yalnızca geçmişte geçerli olduğunu vurgulayan bir statü belirleyicidir. İkinci mısradaki ortaya çıkan “sultân oldum” yargısı, bir dönüşümü bildirir ancak bu dönüşümün anlamı, doğrudan “kul” statüsünün hatırlatılmasıyla

derinlik kazanır. *-iken*, burada yalnızca zamansal bir artalan kurmaz, öznenin eski konumunu açık biçimde adlandırarak yeni statünün değerini yükseltir. Böylece *-iken* yapısı, “önce kul, sonra sultan” değişimi ekseninde karşılaştırmalı bir kimlik çerçevesi üretir.

Bu (L-87/7) beyitte *-iken*, biyolojik ve toplumsal açıdan henüz tamamlanmamış bir kimliği işaret eder. “Oğlan” sözcüğü, yaşa bağlı bir statüyü temsil ederken, “oğlan iken” yapısı bu statünün geçiciliğini ve sınırlılığını belirginleştirir. Buna karşılık “sultân kopar” ifadesi, beklenmedik bir konumsal yükselişi dile getirir. Burada *-iken*, dönüşümden önceki kimliği sabitleyen bir referans noktası oluşturur. Öznenin henüz “oğlan” statüsündeyken sultanlık mertebesine erişmesi, anlatı açısından olağan dışı bir durum üretir. Dolayısıyla *-iken* yapısı, öznenin önceki toplumsal konumunu vurgulayarak yeni statünün çarpıcılığını artıran bir betimleyici araç olarak işlev görür.

Bu (Y-171/10) beyitte *-iken*, öznenin maddi ve varoluşsal yetersizlik hâlini tanımlayan bir nitelendirici rolü üstlenir. “Yohsul” sözcüğü, yalnızca ekonomik durumu değil, aynı zamanda sınırlı bir dünya algısını da ima eder. “Yohsul iken” yapısı, bu kısıtlılığın geçmişe ait bir durum olduğunu gösteren bir statü bildirimi olarak işlev görür. Ana yargıda dile getirilen “mün'im oldum” ve ardından gelen evrensel genişleme tasviri (“kevn ü mekân”, “yerden göğe”) ise bu önceki statünün aşılmasıyla anlam kazanır. *-iken*, burada dönüşümün başlangıç noktasını işaretleyerek öznenin yaşadığı genişlemenin büyüklüğünü ölçülebilir kılar. Böylece *-iken* işlevsel olarak öznenin önceki kimliğini belirginleştirerek yeni durumun anlatısal etkisini derinleştirir.

Bu (RN 322) örnekte *-iken*, isme bağlanarak öznenin durumunu bildirir. “Sag iken” ifadesi, zamandan çok bedensel ve varoluşsal bir statüyü işaret eder. Kişi sağdır fakat buna rağmen acı içindedir. Burada *-iken*’in temel işlevi, öznenin konumunu ve niteliğini tanımlamaktır. Anlam, kimlik ve durum ekseninde kurulur. *-iken*, böylece öznenin varoluş hâlini söylem içinde görünür kılan bir durum belirteci gibi çalışır.

Yusuf u Züleyha’dan örnekler

(53/216). *Söyledi oğlan Çalap sun’u ile*

Beşikte emer iken geldi dile

(84/355-1). *Bağlı oldum seni Tanrı eyleyi*

Hatun iken ben Mısır’da tanlayı

(84/356). *Yusuf kul iken sultan oldu anılı*

Tanrı’ı kıldı anı şöyle ulu

Bu (53/216) beyitte *-iken*, öznenin eyleminden ziyade biyolojik ve gelişimsel konumunu belirtir. “Beşikte emer iken” ifadesi, henüz konuşma yetisi bulunmaması gereken bir yaş evresini tanımlar. Burada *-iken* isimleşmiş bir duruma (beşikte emer) bağlanarak çocuğun statüsünü “süt emen bebek” olarak kodlar. Ana yargıda yer alan “geldi dile” ise bu statü ile bağdaşmayan bir durumdur ancak bu uyumsuzluk, önceki başlıklardaki norm kırıcı işlevden farklı olarak, burada bir karşıtlık üretmekten çok, olağanüstülüğü vurgulamak için bir zemin hazırlar. *-iken*, çocuğun henüz konuşamayacak konumda olduğunu göstererek ana eylemin mucizevi boyutunu belirginleştirir.

Bu (84/355-1) beyitte *-iken*, doğrudan toplumsal statüyü bildiren bir isimle (hatun) kullanılmıştır. Ek, öznenin eylem sürecini değil, sosyal kimliğini tanımlar. “Hatun iken” ifadesi, öznenin Mısır’daki konumunu, saygınlık ve güç çağrışımları taşıyan bir statü olarak sunar. Temel cümlede yer alan “bağlı oldum” ifadesi, bu statü ile birlikte düşünüldüğünde, sıradan bir duygusal bağlılık değil, yüksek konumdan yönelen bilinçli bir teslimiyet anlamı kazanır. *-iken*, burada zamansal değil, sosyolojik bir çerçeve kurar ve öznenin davranışını belirleyen arka planı

toplumsal kimlik üzerinden şekillendirir.

Bu (84/356) beyitte –iken, iki farklı statüyü karşı karşıya getiren bir eşik işlevi görür. “Kul iken” ifadesi, Yusuf’un başlangıçtaki konumunu belirleyen bir kimlik tanımıdır. Bu kullanımda –iken yapısı, bir sürecin içinde gerçekleşen geçici bir eylemi değil, öznenin ait olduğu sınıfsal düzeyi gösterir. Ana yargıda yer alan “sultan oldu” ise bu statünün bütünüyle değiştiğini bildirir. –iken, dönüşümün başlangıç noktasını işaretleyerek anlatının merkezine toplumsal yükseliş temasını yerleştirir. Böylece yapı, zamansal bir bağlayıcıdan çok, iki kimlik arasındaki mesafeyi görünür kılan yapısal bir unsur hâline gelir.

İskendernâme’den örnekler

(30). *Bende-y-iken âyet-i Nûr u Duhân*

N’îşe saña meyl ider peyveste cân

(2031). *Tıfl-iken anı satun almış-ıdı*

Ulalınca terbiyet kılmış-ıdı

(5703). *Didiler k’İsfendiyâr-ı nâm-ver*

Oğlan-iken k’añlamazdı hayr u şer

Bu (30) beyitte –iken, doğrudan bir statü adı olan bende kelimesine bağlanmıştır. “Bende-y-iken” ifadesi, öznenin Tanrı karşısındaki konumunu kul, yani mutlak bağımlı bir varlık olarak tanımlar. Burada ekin işlevi, öznenin yaptığı bir eylemi değil, varoluşsal konumunu belirtmektir. Temel cümledeki “canın sana meyletmesi” durumu, bu statü ile birlikte anlam kazanır çünkü sevgi ya da yönelme, bireysel bir tercih değil, kul olmanın doğal sonucu olarak sunulur. –iken, öznenin içsel yönelimini açıklayan psikolojik bir arka plan kurmaz, daha ziyade, bağlılığın kaynağını doğrudan toplumsal ve teolojik kimliğe bağlayan bir çerçeve oluşturur.

Bu (2031) beyitte –iken, sosyal bir statü bildiren tıfl (çocuk) kelimesine eklenmiştir. “Tıfl-iken” yapısı, öznenin gelişimsel evresini belirtir ve anlatıdaki eylemin hangi konumdan gerçekleştiğini gösterir. Burada –iken, geçici bir zamansal süreci değil, yaşa bağlı bir kimliği işaretler. Dolayısıyla temel cümledeki “satın alınma” eylemi, bu statü sayesinde sıradan bir ticari işlem olmaktan çıkarak öznenin savunmasızlığı ve edilgenliği ile ilişkilendirilir. –iken, olayın ahlaki ve toplumsal anlamını belirleyen bir perspektif kurar ve böylece eylemin kendisinden çok, eylemin gerçekleştiği statü zemini ön plana çıkar.

Bu (5703) beyitte –iken, yine bir statü ismi olan oğlan ile kullanılmıştır. “Oğlan-iken” ifadesi, İsfendiyâr’ın bilgi ve bilinç düzeyini belirleyen bir kimlik tanımıdır. –iken yapısı, bir eylemin ne zaman gerçekleştiğini değil, öznenin hangi bilişsel konumda bulunduğunu gösterir. Temel yargıda yer alan “hayır ve şerri ayırt edememek” durumu, doğrudan bu statüye bağlanır. Böylece eksiklik ya da yetersizlik, bireysel bir kusur değil, yaşa ve konuma bağlı doğal bir nitelik olarak sunulur. –iken, öznenin davranışlarını açıklayan psikolojik bir gerekçe değil, toplumsal ve gelişimsel bir kimlik etiketi işlevi görür.

2. 8. Bağlaçlaşmış –iken

–iken biçimi, fiil niteliğini büyük ölçüde yitirerek iki ayrı önermeyi birbirine bağlayan bir bağlayıcı unsur işlevi kazanabilmektedir. Bu kullanımlarda bağlanan önermelerin öznelere aynı olabileceği gibi farklı da olabilir. Gülsevin’in (2020, 140) de dikkat çektiği üzere –iken ekinin yalnızca zarflaştırıcı bir unsur olarak değil, aynı zamanda cümleleri art arda getirerek aralarında ilişki kuran bir bağlama aracı olarak işlev görmesi literatürde yeterince vurgulanmamış bir yönü temsil etmektedir.

Risâletü'n-Nushiyye ve Divan'dan örnekler

- (N-124/2). *Dahi yir gök yoğ iken var-idi ışk bünyâdı*
İşk kadîmdür ezeli ışk getürdi ne varın
 (A-8/4). *Yoğ-iken ol bârigâh var-ıdı o l pâdişâh*
Âh bu ışk elinden âh derd oldu dermân bana
 (L-90/5). *Bü dünyâyâ kalmayalum fânidür aldanmayalum*
Bir iken ayrılmayalum gel dosta gidelüm gönül
 (RN 378). *Ya bu mâl eksilince ben öleyim*
Gözüm görüriken niçe döyeyim

Bu (N-124/2) beyitte *-iken*, iki kozmolojik önermeyi birbirine eklemleyen bir bağlama unsuru olarak kullanılmıştır. İlk mısradaki “yer ve gök yok iken” ifadesi, zamansal bir arka plan sunmaktan ziyade, varlık öncesi bir evreyi tanımlayan bağımsız bir önerme niteliği taşır. Bu önerme, ikinci mısradaki dile getirilen “aşkın kadımlığı” yargısına mantıksal zemin hazırlar. Burada *-iken*, klasik anlamda ana fiile bağlı bir yan cümle kurmaz; aksine, iki eşdeğer yargıyı ardışık biçimde dizerek aralarında nedensel değil, açıklayıcı bir ilişki kurar. “Yer ve gök yoktu” önermesi ile “aşk ezelidir” önermesi, *-iken* aracılığıyla tek bir düşünce hattında birleştirilir. Böylece yapı, bağımsız yargıları bir söylem bütünlüğü içinde eklemleyen bağlaç benzeri bir işlev üstlenir. “Henüz yer gök yoktu ama aşkın temeli vardı” anlamı varlığını hissettirmekte ve bu anlamın sağlanması *-iken* yapısının bağlaç işlevi görmesi ile gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Bu (A-8/4) beyitte de *-iken*, zaman bildiren bir zarf olmaktan çok, iki ayrı varlık düzeyini karşı karşıya getiren bir bağlama aracı olarak işlev görmektedir. “Yoğ iken” ifadesi, mutlak yokluk durumunu temsil eden bir önerme sunar. Bu önerme, hemen ardından gelen “padişahın varlığı” yargısı ile ilişkilendirilir. Burada *-iken*, “yokluk” ve “mutlak varlık” gibi iki ontolojik kavramı ardışık biçimde bağlar. *-iken* yapısı, bu iki önermeyi tek bir cümle çatısı altında tutarak aralarında kavramsal bir geçiş noktası oluşturur. Böylece *-iken*, önermeler arası bir eklemleme işlevi kazanır. *-iken*, yapısal olarak olmasa dahi anlamsal olarak iki anlamı bağlaç işlevi aracılığı ile birleştirmektedir.

Bu (L-90/5) beyitte *-iken*, zaman ya da durum bildirmekten ziyade, iki bağımsız çağrışı birbirine bağlayan bir işlev üstlenir. “Bir iken” ifadesi, öznenin mevcut birlik durumunu tanımlayan ayrı bir yargıdır. Bu yargı, ikinci mısradaki “ayrılmayalım” ve “dosta gidelim” çağrılılarıyla ilişkilendirilir. *-iken*, klasik anlamda ana fiilin gerçekleşme şartını ya da zamanını belirtmez; aksine, “birlik hâli”ni ayrı bir önerme olarak sunar ve onu sonraki çağrılıların gerekçesi gibi konumlandırır. Yapı, bu yönüyle ardışık yargılar arasında bağ kuran bir köprü işlevi görür. Burada *-diği için* yapısının katmış olduğu işlevsel anlam söz konusudur. Bir olduğumuz için ayrılmayalım anlamı ağır basmaktadır. Bu nedenden dolayı *-iken* yapısının bağlaç işlevi ile kullanıldığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla anlamsal olarak bir sebebe bağlamak işlevi söz konusudur.

Bu (RN 378) örnekte *-iken*, artık yalnızca zarf-fiil yapısı içerisinde kullanılan bir unsur değildir, iki önerme arasında mantıksal bir bağ kuran bağlaç benzeri bir unsur hâline gelmiştir. “Gözüm görüriken” ifadesi, ana önermeyi destekleyen bir argüman zemini oluşturur: “madem ki hâlâ görüyorum, neden katlanayım?” Dolayısıyla burada *-iken*, zaman değil, gerekçelendirme ve muhakeme işlevi üstlenir. Bu durum, *-iken*’in fiilimsilikten uzaklaşıp bağlaçlaşmaya yöneldiği gramatikleşme aşamasını temsil eder.

Yusuf u Züleyha’dan örnekler

- (40/158-3). *Hazne içi boş iken dolu olur*

Kuş ine gökten bana söyler gelir
(52/212). *Yusuf'un anda eteği yırtılır*
Tartaşurken Kutayfer kapıya gelir

Bu (40/158-3) beyitte –iken, iki ayrı önermeyi eşdeğer biçimde ardışık olarak bağlayan bir unsur olarak işlev görmektedir. İlk mısırda “haznenin boş olması” durumu, bağımsız bir yargı niteliği taşır. Bu yargı, ikinci mısırda dile getirilen “dolu olma” sonucu ile ilişkilendirilir ancak aralarındaki bağ, klasik anlamda bir zaman ilişkisine indirgenemez. Böylece –iken, “boşluk” ve “doluluk” gibi iki karşıt durumu aynı ifade hattında yan yana getirerek, mantıksal bir dönüşüm ilişkisi kurar. Burada –iken bir “ama” bağlacı işlevi görmektedir. “Hazine boştur ama dolu olarak görülmektedir” anlamı ağır basmaktadır ve bu yüzden yapı, işlevsel olarak bağlaç gibi kullanılmaktadır.

Bu (52/212) beyitte –iken, olay örgüsünü ilerleten iki bağımsız fiili bağlayan bir araç olarak işlev görür. “Tartaşurken” yapısı yüzeyde bir zaman ilişkisi ima etse de burada asıl işlev, iki ayrı eylemi (yırtılma ve gelme) aynı anlatı akışı içinde eşzamanlı sahneler olarak sunmaktır. İki fiil art arda sıralanır ve –iken bu sıralamayı bağlayan bir eklem noktası oluşturur. Böylece yapı, yalnızca bir olayın ne zaman gerçekleştiğini belirtmekten ziyade, anlatıdaki iki sahneyi tek bir dramatik çerçeve içinde birleştiren bağlayıcı bir işlev kazanır.

Burada –dığı için anlamı da göze çarpmaktadır. Kapıya gelen öznenin gelme sebebi, tartışmayı yapan öznenin eylemidir. Dolayısıyla bir eylemin oluşumu başka bir eylemin yaşanmasına sebep olmuştur. Burada –iken yapısı bağlaç işlevi ile kullanılmaktadır.

İskendernâme’den örnekler

(553). *Kamu halka sen gerek lutf idesin*
Lutf varken hayf kim unf idesin
(6683). *Böyle olur ol ki işin bilmeye*
Elde-y-iken işe çâre kılmaya
(7724). *Hâzır-iken saña ol me’kûl-ı nûr*
Hayf ola kim yiyesin nân-ı tenûr

Bu (553) beyitte –iken, iki ahlaki yargıyı karşı karşıya getiren bir bağlama unsuru olarak kullanılmıştır. İlk mısra, herkese lütf göstermek anlamında özneye yöneltilmiş genel bir öğüt niteliği taşır. İkinci mısırda ise “lutf varken” ifadesi, bağımsız bir önerme olarak yer alır ve hemen ardından gelen “unf idesin” yargısı ile ilişkilendirilir. Burada –iken, “lütf imkânının varlığı” ile “sert davranış” arasında kurulan karşıtlığı aynı söylem alanı içinde bağlar. Ek, iki ayrı tutumu tek bir normatif çerçeveye yerleştirerek, önermeler arasında değer yüklü bir ilişki kurar. Bu yönüyle –iken, ahlaki bir argümanı yapılandıran bağlaç benzeri bir işleve sahiptir. “Senin herkese iyilik göstermen gerektiği için sertlik göstermen yazık olur” anlamı söz konusudur. Dolayısıyla –iken’in anlamsal olarak bağlaç işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Bu (6683) beyitte –iken, iki bağımsız yargıyı neden-sonuç ilişkisine yakın bir düzlemde eklemleyen bir unsur olarak işlev görür. İlk mısırda işini bilmeyenin hâli şeklinde genel bir durum tespiti yapılmaktadır. İkinci mısırda “elde-y-iken” ifadesi, yüzeyde zamansal bir yapı gibi görünse de burada asıl işlev, “imkânın elde olması” yargısını ayrı bir önerme olarak sunmaktır. Bu önerme, hemen ardından gelen “çare kılmamak” yargısı ile ilişkilendirilir. –iken, iki yargıyı ardışık ve eşdeğer biçimde bağlar. Böylece ek, imkân ile ihmali karşılaştıran bir bağlayıcı rolü üstlenir.

Bu (7724) beyitte –iken, iki değer yargısını bağlayan bir köprü işlevi görür. “Hâzır-iken” ifadesi, ilahi ve üstün bir nimetin mevcut olduğunu belirten bağımsız bir önerme sunar. Bu

önerme, ikinci mısradaki dile getirilen “fırın (tandır) ekmeği yemenin yazıklığı” yargısı ile ilişkilendirilir. Burada *-iken*, ana fiilin zamanını belirlemekten ziyade, iki ayrı tüketim biçimini (manevi ve dünyevi) karşı karşıya getirir. Ek, bu iki yargıyı tek bir anlam eksenini üzerinde birleştirerek, önermeler arasında değer temelli bir bağ kurar. Böylece *-iken*, fiisel bir bağımlılık kurmadan, söylemin normatif yapısını inşa eden bir bağlama aracı hâline gelir. “Sana o nurdan azık hazır ama sen tandır ekmeği yersen yazık olur veya sana o nurdan azık hazır olmasına rağmen tandır ekmeği yersen yazık olur ve aynı zamanda sana o nurdan azık hazır olduğu için tandır ekmeği yersen yazık olur” anlamları, *iken* yapısının bağlaç işlevini görme durumu ile ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Dil, farklı yapıların birlikte kullanılmasıyla oluşan bir düşünsel ve iletişimsel araçtır. Dili oluşturan yapıların kullanım olarak farklı işlevleri söz konusu olmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde biçimsel olarak değişiklikler gösteren bu yapılar, anlamsal olarak bulunmuş olduğu veya sıkıştırılmış olduğu gramatiksel yapının dışında büyük bir zenginlik gösterebilmektedirler. Bu bağlamda *-iken* yapısının zamansal bir işlev gösterdiğini ve bazı dilbilimcilere göre temel cümlelerin zaman zarfı olarak işlev gördüğünü söylemek mümkündür. Zamansal olarak kullanımı, iki eylemin aynı anda oluştuğunu gösteren eşzamanlı bir yapıyı işaret etmektedir. Böylece zamansal bir anlam göstermekte ve cümlelerin zarfı tümlecini oluşturduğu ifade edilmektedir.

-iken yapısı, esas olarak farklı anlamlar oluşturabilecek şekilde çeşitli işlevlerde kullanılabilir. Bu çalışma, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden olan Risaletü'n-Nushiyye'de (5), Divan'da (27), Yusuf u Züleyha'da (21) ve İskendername'de (83) tespit edilen *-iken*'li yapılar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu metinlerde tespit edilen veriler *aracılığıyla -iken* biçiminin yalnızca “zaman bildiren bir zarf-fiil eki” olarak tanımlanmasının, yapının tarihsel ve işlevsel gerçekliğini açıklamakta yetersiz kaldığını ortaya koymuştur. Aynı zamanda *-iken* ekinin bu metinlerinde üstlendiği işlevler, yalnızca zamansal eşzamanlılık bağlamında değil, söylem düzeyinde kurduğu anlam ilişkileri üzerinden ele alınmıştır. İncelenen örnekler, *-iken*'in metin içindeki kullanımının tek bir anlamsal değere indirgenemeyecek ölçüde çok katmanlı ve işlevsel olarak çeşitlenmiş bir yapı sergilediğini göstermektedir. Ek, birçok kullanımda olayların zamanını bildirmekten ziyade, anlatının kavramsal çerçevesini kuran ve öznenin konumunu belirleyen bir ifade biçimi aracına dönüşmektedir.

Tipoloji kapsamında belirlenen sekiz ana kullanım türü, *-iken*'in anlamsal genişleme ve işlevsel dönüşüm süreci geçirdiğini ortaya koymaktadır. Başlangıçta fiile bağlanan, ana fiilin gerçekleşme zamanını belirleyen bağımlı bir zaman zarfı olan *-iken*; tarihsel süreçte sırasıyla anlatsal arka plan kurucu, norm kırıcı, örtük şart bildirici, karşıtlık kurucu ve nedensel ilişki ifade eden yapılara dönüşmüştür. Daha ileri aşamada ise fiil kökenli bir biçim olmaktan uzaklaşarak, isme bağlanan bir durum (statü) belirteci ve nihayetinde iki önermeyi bağlayan bağlaç işlevli bir unsur hâline gelmiştir.

Bu incelemede ele alınan örnekler, Eski Anadolu Türkçesinde *-iken* yapısının en temel ve çekirdek işlevinin, iki eylemi aynı zaman düzlemi içinde buluşturan bir eşzamanlılık belirteci olduğunu göstermektedir. Örneklerde *-iken*'li yapı, ana eylemi, süreklilik taşıyan bir başka eylemin ya da durumun içine yerleştirmektedir. Bu yerleştirme, anlatıda olayların kopuk ve tekil anlar hâlinde sunulmasını engelleyerek onları iç içe geçen süreçler şeklinde algılanabilir kılmaktadır. Böylece *-iken* yapısının yalnızca dilbilgisel düzeyde bir zaman zarfı işlevi görmekle kalmadığı; aynı zamanda metnin zaman örgüsünü genişleten, anlatıyı durağanlıktan çıkaran ve sahne etkisi yaratan bir anlatı aracı hâline geldiği tespit edilmiştir. Eylemler, tek bir zaman

noktasına sabitlenmek yerine, birbirini kuşatan zamansal alanlar içinde konumlandırılmaktadır.

Metinler arası karşılaştırma ile *-iken*'in eşzamanlılık işlevinin farklı fiil türleriyle uyumlu biçimde çalıştığını göstermektedir. Hareket fiilleri (gitmek, geçmek, söylemek), durum fiilleri (oturmak, yatmak, var olmak) ve sonuç odaklı yapılar (gizlemişken gibi) aynı işlevsel çerçeve içinde değerlendirilebilmektedir. Bu durum, *-iken*'in yalnızca süreç bildiren fiillere özgü bir ek olmadığını; sonuç hâlinin devam ettiği bağlamlarda da eşzamanlılık kurabildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ek, biçimsel olarak farklı fiil sınıflarına bağlanabilmekte ancak her durumda aynı temel zamansal işlevi korumaktadır.

Dikkat çekici noktalardan biri, *-iken*'in anlatı içinde çoğu zaman arka plan sahnesi kurarak ana olayın algılanış biçimini yönlendirmesidir. Bu başlıkta ele alınan örneklerde tespit edilen noktalar; oturma, yatma, yazma, konuşma gibi süreklilik içeren eylemlerin anlatının zemini hâline geldiği; şaşırma, iz bulma, rüya görme, ağlama ya da bir kişinin gelmesi gibi ana olayların ise bu zemin üzerinde gerçekleştiğidir. Böylece *-iken*, anlatıda bilgi hiyerarşisi kuran, ana ve yan olayları zamansal olarak düzenleyen bir işlev üstlenmektedir. Bu yönüyle ekin katkısı, yalnızca “ne zaman?” sorusuna cevap vermekle sınırlı değildir; “hangi koşullarda, nasıl bir süreç içinde?” sorularına da dolaylı olarak yanıt üretmektedir. Bu başlıkta ele alınan veriler, *-iken* yapısının ana olayın algılanma biçimini yönlendiren bir arka plan düzenleyicisi olarak işlediğini göstermektedir. *-iken*'li yapılar çoğu zaman yeni bir bilgi üretmekten ziyade, öznenin içsel durumu, fiziksel konumu gibi unsurları arka plana yerleştirerek ana yargının hangi bağlam içinde anlam kazanacağını belirler. Bu sayede ana olay, boşlukta değil, önceden kurulmuş zihinsel ve mekânsal bir sahne içinde sunulur; değişim, karşılaşma ya da keşif gibi anlatısal düğüm noktaları, duygusal ve bilişsel bir zemin üzerinde okunur hâle gelir. Dolayısıyla *-iken*, nedensel ya da kiplik temelli bir ilişki kurmaksızın, anlatının söylemsel düzenini yapılandıran, metinsel sürekliliği sağlayan ve olayların algısal çerçevesini belirleyen temel bir anlatı aracı olarak değerlendirilir.

Beklenmedik/norm kırıcı başlığı altında incelenen örnekler, *-iken* yapısının “olması gereken” ile “olan” arasındaki gerilimi görünür kılan norm kırıcı bir işlev üstlendiğini ortaya koymaktadır. Bu kullanımlarda *-iken*, bir durumun mantıksal, toplumsal ya da ontolojik düzlemde doğal kabul edilen beklenti çerçevesini kurar. Ana yargı ise bu çerçeveyi boşa çıkaran, şaşırtıcı ya da paradoksal bir sonucu dile getirir. Böylece ek, zaman bildirmekten çok, eylemi değerler ve anlam alanı içinde sorunlu hâle getiren bir karşıtlık üretir. Örneklerde *-iken*, çoğu kez varlık-yokluk, güç-zayıflık, iktidar-acziyet ya da neşe-keder gibi karşıtlıkları aynı yapı içinde yan yana getirerek bir kırılma yaratır. Sahip olunan bir şey varken onu aramak, güçlü olması beklenenin yenilmesi, şâhın esir düşmesi ya da gülme hâlinde doğrudan ağlamaya geçilmesi gibi sahneler, anlatı mantığı açısından beklenmeyen durumlardır. *-iken*, bu tür örneklerde okuru “böyle olmaması gerekirdi” düşüncesine yönelten örtük bir değerlendirme üretir. Ekin işlevi, olaylar arasında doğal düzeni askıya almak ve beklenmedik olanı anlamlı kılacak bir algı alanı oluşturmaktır. Dolayısıyla *-iken*, normatif beklentiye ters yüz eden, anlatıya eleştirel ve dramatik bir derinlik kazandıran temel bir araç olarak işlev görmektedir.

Örtük şart başlığı altında ele alınan örneklerde, *-iken* yapısının ana eylemin gerçekleşme koşulunu örtük biçimde kuran işlevsel bir unsur olarak çalıştığını göstermektedir. *-iken*'li yapılar, biçimsel düzlemde zaman bilgisi sunuyor görünse de söylem içinde “eğer”, “madem ki” ya da “-dığı sürece” anlamına yaklaşan bir şart alanı üretmektedir. Böylece ana fiil, bağımsız bir edim olarak değil, belirli bir varlık, imkân ya da durumun sürmesine bağlı bir eylem olarak konumlandırılmaktadır. Örnek beyitlerin incelenmesi sonucunda, *-iken* yapısının çoğunlukla insanın hayatta oluşu, irade sahibi bulunması, fırsatın henüz mevcut olması ve muhatabın erişilebilir durumda bulunması gibi olguları temel referans noktası olarak yapılandığı tespit

edilmiştir. Bu durumlar açıkça şart ekiyle ifade edilmez ancak ana yargının geçerliliği bütünüyle bu koşullara bağlanır.

Karşıtlık/taviz işlevi başlığında incelenen örnekler, *-iken* yapısının beklenen sonuç ile gerçekleşen durum arasındaki çelişkiyi kuran temel bir karşıtlık ve taviz belirtici olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu tür bağlamlarda *-iken*, bir durumun normalde doğurması gereken sonucu hatırlatır; ana yargı ise bu beklentiyi geçersiz kılan, ters yönde gelişen bir sonucu dile getirir. Böylece yapı, “olması gerekirken olmayan” ya da “olmaması gerekirken olan” durumları görünür kılar. Ele alınan örneklerde *-iken* yapısının gençlik ile ölüm, sağlık ile ıstırap, güç ile yenilgi, tazelik ile çürüme ya da bedensel yetersizlik ile anlam üretimi gibi karşıt kavramları aynı yapı içinde yan yana getirerek anlatıda bilinçli bir kırılma yarattığı tespit edilmiştir. Bu kullanımlarda zaman bilgisi geri plana çekilir; *-iken*, bağlaçlaşmış bir unsur olarak “-masına rağmen” değerine yaklaşır ve ana fiili beklenen nedensel akışın dışına taşır. Böylece ekin nasıl ters bir anlam ürettiğini belirleyen bir ifade biçimi düzenleyicisine dönüştüğü tespit edilmiştir. *-iken*, karşıtlık ve taviz bildiren kullanımlarda, anlatının dramatik ve eleştirel yönünü güçlendiren, doğal düzeni askıya alan ve okuru normatif beklentilerle yüzleştiren işlevsel bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Durum/statü başlığı altında ele alınan örneklerde, *-iken* yapısının öznenin kimliğini, konumunu ve niteliklerini belirleyen statü temelli bir durum işaretleyicisi olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir. İsim soylu unsurlarla kurulan *-iken*’li yapılar, öznenin geçici ya da kalıcı toplumsal, biyolojik veya varoluşsal konumunu doğrudan adlandırmakta, böylece ana yargının hangi kimlik zemininde üretildiğini belirleyen bir çerçeve oluşturmaktadır. Bu kullanımlarda ek, eylemin hangi statüden doğduğunu görünür kılmakta; “kul”, “oğlan”, “yoksul”, “hatun”, “tıfl”, “bende” gibi adlarla kurulan yapılar aracılığıyla öznenin sınıfsal, yaşamsal ya da bedensel konumunu yansıtmaktadır. *-iken*, bu yönüyle anlatıda dönüşüm, yükseliş, olağanüstülük ya da edilgenlik gibi temaların anlam değerini belirleyen bir eşik işlevi üstlenir; ana yargının etkisi, büyük ölçüde bu ön statünün hatırlatılmasıyla derinlik kazanır. Dolayısıyla yapının özneyi kimlik ve konum üzerinden konumlandırıran, anlatının değerler ve roller düzlemini kuran temel bir özellik olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir.

Bağlaçlaşmış *-iken* başlığı altında incelenen örnekler, *-iken* yapısının bağımsız önermeleri birbirine eklemeyen bağlayıcı bir unsur olarak işlediğini ortaya koymaktadır. Bu kullanımlarda yapının yan cümle kurmaktan çok, eşdeğer yargıları aynı anlam çizgisi üzerinde birleştirerek aralarında gerekçe, karşıtlık ya da açıklama temelli ilişkiler kurduğu tespit edilmiştir. Böylece *-iken*, zamansal art alan oluşturmaktan uzaklaşıp söylemin mantıksal örgüsünü belirleyen bağlaç benzeri bir işleve yönelir. Örnek beyitlerde *-iken*, yokluk-varlık, imkân-ihmal ya da üstün-aşağı gibi kavramsal karşıtlıkları aynı yapı içinde bir araya getirerek anlamı zaman üzerinden değil, değer ilişkileri üzerinden kurar. Bu durum, ekin gramatikleşme sürecinde fiilimsilik niteliğini zayıflattığını ve önermeleri ilişkilendiren yapısal bir öğeye dönüştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla *-iken*, bu tür kullanımlarda biçimbirimsel sınırlarını aşarak metinsel tutarlılığı ve anlam sürekliliğini sağlayan bağlaç işlevli bir söylem aracına dönüşmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağca F. 2007, “Eski Türkçede {-A/I/- (y)U} Ünlü Zarf-fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine.” *Türkbilig* 13, 3–17.
- Ahmedi 2011. *İskender-nâme*. Haz. Y. Akdoğan. Ankara.
- Banguoğlu T. 2011. *Türkçenin Grameri*. Ankara.
- Bayraktar N. 2000. *Orta Türkçede Fiilimsiler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dalkılıç L. Ç. 2018, “Rusça ve Türkçede Zarf-fiil Yapılarındaki Anlamsal Özellikler ve Zaman Kavramı.” *DTCF Dergisi* 58/2, 1184–1210.
- Deniz Yılmaz Ö. 2009. *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara.
- Deny J. 1941. *Türk Dili Grameri*. İstanbul.
- Ediskun H. 1992. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul.
- Ergin M. 1993. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul.
- Gabain A. V. 1988a. “Eski Türkçe.” Haz. M. Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*. Ankara, 29–66.
- Gabain A. V. 2003. *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. M. Akalın. Ankara.
- Gülsevin G. 2001, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller.” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/2, 125–144.
- Gülsevin S. 2020, “Zarf-fiillerin Cümle Sıralama İşlevi ve Bunun Söz Dizimindeki Yeri Üzerine.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 69, 135–146.
- Hünerli B. 2012. *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Zarf-fiiller*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Johanson L. 1990, “Zur Postterminalität Türkischer Syndetischer Gerundien.” *Ural-Altaische Jahrbücher N. F.* 9, 137–151.
- Kahraman T. 2005. *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara.
- Karahan L. 1996, “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri.” *Türk Kültürü Araştırmaları* XXXII/1–2, 205–236.
- Koç N. 1990. *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul.
- Kononov A. N. 1980. *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov (VII–IX vv.)*. Leningrad.
- Korkmaz Z. 2007. *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara.
- Mariya L. 2017, “Türkçede Fiilimsiler.” *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi* 29, 344–358.
- Nedjalkov V. 1995. “Some Typological Parameters of Converbs.” Eds. M. Haspelmath & E. König, *Converbs in Cross-Linguistic Perspective: Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms - Adverbial Participles, Gerunds*. Berlin, 97–136.
- Şeyyad Hamza 1946. *Yusuf ve Zeliha*. Haz. D. Dilçin. İstanbul.
- Tuncer H. 1996. *Türk Dilinde Zarf-fiiller*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Vardar B. 2002. *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul.
- Yelten M. 2019. *Eski Anadolu Türkçesi: Dilbilgisi ve Metinler*. İstanbul.
- Yunus Emre 1972. *Yunus Emre Divanı*. Haz. F. K. Timurtaş. İstanbul.
- Yunus Emre 2005. *Yunus Emre Külliyyatı: Risaletün-nushiye Tenkitli Metin*. Haz. M. Tatcı. İstanbul.
- Yücel B. 2000, “Türkiye Türkçesinde Zarf-fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine.” *Türklük Bilimi Araştırmaları* 9, 75–114.